

॥ श्रीः ॥

॥ शिवतत्त्वरहस्यम् ॥

श्रीमद्भारद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रुकिण्ठमतप्रातिष्ठापनाचार्य-

चतुरधिकशतप्रबन्धनिर्वाहकश्रीमन्महाप्रवयाजिश्री-

मदप्पयदीक्षितसोदर्यश्रीमदाद्यान्दीक्षितपौत्रेण

श्रीनारायणदीक्षितात्मजेन श्रीभूमिदेवी-

गर्भसंभवेन नीलकण्ठदी-

क्षितेन विरचितम् ॥

श्रीरङ्गम्

श्रीबाणीविलासमुद्रायन्त्रालय

१९१५.

॥ शिवतत्त्वरहस्यम् ॥

हेमे यस्त्वयमर्घ्यमेव गिरिजा स्तुत्वा पतिं नामभि
स्तत्तादात्म्यमखण्डमव मुलभ भक्तिस्पृशा यद्वशात् ।
ता प्रख्यापितभक्तवत्सहस्रमाख्यारूपजैर्ग्रन्थना
वन्दन्व वरदायिन पशुपतेरव्याजमभ्या दयाम् ॥

विधाय वेदान्धिविधा कलाश्च
भावज्ञमप्राप्य विषीदतोऽन्त ।
शभो प्रियं कर्तुमिवावतीर्णं
श्रीनाम्नयादप्ययदीक्षितेन्द्र ॥

आम्नायबोधित शभोर्गोप्तामष्टोत्तर शतम् ।
व्याकर्तुं प्रयत देव स्वीकर्तुं दयतामिदम् ॥

अस्ति स्कान्द नाम तत्पुरुषकल्पवृत्तान्तप्रतिपादक शिव
मौनधिकृत्य प्रवृत्त शबोत्तरैकाशीविमहस्रप्रग्न्यस्रव्याक

त्रयोदश पुराणम्, यथोक्त मात्स्ये— 'यत्र माहेश्वरा-धर्मा-
नधिकृत्य चतुर्मुख । कल्पे तात्पुरुष ब्रह्मैश्वरितैरुपवृद्धितम् ॥
स्कान्द नाम पुराण तदकाशीतिर्निगद्यते । सहस्राणि शत
चैकमिति मात्स्येषु पठ्यते' इति । तच्च सनत्कुमारीयादिषट्
सहितात्मकम्, यथोक्त स्कान्दे — 'तत्र स्कान्द प्रवक्ष्यामि
पुराणेषु त्रयोदशम् । सहिताभिस्तथा षड्भिर्लक्ष्म-यैर्विरा-
जितम् ॥ आद्या सनत्कुमारीया द्वितीया सूतसहिता ।
ब्राह्मी तु सहिता पश्चात्तुरीया वैष्णवी मता ॥ पञ्चमी
शङ्करा श्रेया सौरी षष्ठी तु सहिता' इति । तत्र पञ्चम्या
शङ्करसहिताया शिवरहस्यखण्डे गौरीनारायणसंवादे गौर्यै
विष्णुनोपदिष्ट शिवनामाष्टोत्तरशत व्याख्यायते ॥

अत्र केचिदाहु — स्कान्दपुराणान्तर्गतानां नान्ता प्रामाण्य
न सम्भवति, स्कान्दादीनां तामसपुराणत्वेनाप्रमाणत्वान्, तथा
हि— पुराणानां कर्ता चतुर्मुखः केपुचित्कल्पेषु सत्त्वेनोद्विक्तो
भवति, केपुचिद्रजसा, केपुचित्तमसा, स यदा सत्त्वेनोद्विक्तः,
तदा वैष्णवानि पुराणानि प्रणिनाय, यदा रजसोद्विक्तस्तदा
ब्राह्मणानि, यदा तमसोद्विक्तस्तदा शैवानि, एव च तमोगुणा-
न्धब्रह्मप्रणीतानि शैवपुराणानि भ्रान्तजल्पतानीवाप्रमा-
णान्येव, वैष्णवपुराणानि तु सत्त्वोद्विक्तब्रह्मप्रणीतानि प्राह

वाक्यानीव प्रमाणानि; यथोक्तं मात्स्ये— ‘संकीर्णाः सा-
त्त्विकाश्चैव राजसाश्चैव तामसाः । यस्मिन्कल्पे तु यत्प्रोक्तं
पुराणं ब्रह्मणा पुरा । तस्य तस्य तु माहात्म्यं तत्स्वरूपेण
वर्ण्यते । अग्रे शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्तितम् ॥ राज-
सेषु तु माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः । संकीर्णेषु सरस्वत्या-
पितृणां च निगद्यते ॥ सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं
हरेः । तेष्वेव योगसंखिद्धा गमिष्यन्ति परा गतिम्’ इति ।
यद्यप्युदाहृतश्लोकेषु ब्रह्मणः कल्पभेदात्तत्तद्गुणोद्दिष्टत्वं न श्रुतं
प्रतीयते, तथापि तत्तद्गुणाधिकमूर्तिमाहात्म्यस्य तत्तद्गुणोद्दि-
ष्टब्रह्मप्रातिपाद्यतौचित्यात्, ‘जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्म-
धुसूदन । सात्त्विकं स तु विज्ञेयः स वै मोक्षार्थचिन्तकः ॥
पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मा रुद्रोऽथवा पुनः । राजसा तमसा
चास्य मानसं समभिप्लुतम्’ इति मोक्षधर्मवचनेन, स्वस्वक-
टाक्षेण सत्त्वादिगुणप्रवर्तकविष्ण्वादिमाहात्म्यप्रतिपादनस्य स-
त्त्वादिमूलकत्वौचित्याच्च, ब्रह्मणस्तत्तत्पुराणप्रणयनकाले तत्त-
द्गुणोद्देकमिद्वि । न चोदाहृतवचनजातस्य तामसमात्म्यपु-
राणान्तर्गततया अप्रमाणत्वे सति नाभिमतार्यसिद्धिः, प्रमा-
णत्वे तु व्याधात इति वान्यम्; तामसपुराणान्तर्गतत्वेन हि
मानान्तरविरोधे दुर्बलत्वादप्रामाण्यं भवेत्, न तदभावेऽपि

सम्भवदौर्त्तरिक प्रामाण्य हातव्यमिति प्रामाण्यसंभवात्,
 ब्रह्मशिवादिप्रतिपादनाभिनिविष्टस्य प्रबन्धस्य भगवत्प्रकर्षो
 कौ निमहासभवेनास्य वचनस्य तत्त्वपरत्वोपपत्तेश्च । न चा
 नेकपुराणाप्रामाण्यकल्पनादेकस्यैतस्याप्रामाण्यकल्पन न्या-
 य्यम्, भूयसा बलीयस्त्वादिति वाच्यम्, ब्रह्मशिवप्रतिपादक
 पुराणेषु एतद्वचनप्रतिपाद्यस्य स्वकीयरजस्तमोमूलकत्वस्य
 कण्ठरवेण प्रतिपेद्याभावान्न साक्षादस्ति विरोध, किं
 तु तेषु स्ववाचाद्भाटित प्रामाण्यम् एतद्वचनगन्धरज
 स्तमोमूलकत्वविरोधीति परपरया विरोध, तत्रापि नानेन
 वचनेन प्रागस्तिद्ध तेषामप्रामाण्य प्रतिपाद्यते, किं तु पर
 स्परविरुद्धार्थानां सर्वेषां पुराणानां प्रामाण्यानुपपत्तौ कचिद्
 प्रामाण्ये पर्यवसाययितव्ये विषयव्यवस्थाभात्रतात्पर्येण प्रवृत्त-
 तया विरोधाभावात्, एव बलवतानेन निश्चितरजस्तमोमूल-
 कानां तेषां बहूनामपि बहुभ्रान्तवचनानामेकप्राज्ञवचनादिव
 एतद्वचनादुर्बलत्वात् । किं च न केवलमियतैव तेषामप्रा-
 माण्यम्, प्रत्यक्षश्रुतिविरोधादिभ्योऽपि तत्सिद्धे । तथाहि,
 श्रुतौ तावत्— 'नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्ब्रह्मो जा-
 यते' 'तस्मै विरूपाक्षाय दत्ताञ्जलये सहस्राक्षाय ब्रह्मण
 पुत्राय नमः' इत्यादिवाक्यैर्नारायणस्य सर्वजनकत्व रुद्रस्य

तज्जन्यत्वं तज्जन्यवद्भजन्यत्वं च श्रूयते; लैङ्गादिषु तु तद्वि-
 रुद्धं रुद्रस्य सर्वजनकत्वं नारायणस्य तज्जन्यत्वं तदुपासकत्वं
 च प्रतिपाद्यत इति श्रुतिविरोधः । किं च लैङ्गे 'युष्मां प्रसूतौ
 गात्रेभ्यो नमः पूर्वं सनातनौ । अयं मे दक्षिणे पार्श्वे ब्रह्मा
 लोकपितामहः । वामपार्श्वे च मे विष्णुर्विधात्मा हृदयोद्भवः'
 इति शिवाद्ब्रह्मनारायणयोरुत्पत्तिमुक्त्वा प्रदेशान्तरे विष्णु
 प्रति वचने 'त्वत्कोपमंभवो रुद्रस्तमसा च समावृतः । स्व-
 त्पसादाज्जगद्धाता रजसा च पितामहः' इति नारायणाद्ब्रह्मरु-
 द्रयोरुत्पत्तिर्वर्णिता इति स्वव्याघातः ; तदेवं वक्तुस्तामसत्व-
 दोपात्, श्रुतिविरोधात्, स्वव्याघातात्, स्वीकार्यस्य प्रमाण-
 त्वाभिमतपुराणान्तराननुगृहीतत्वात्, लैङ्गस्यादौ 'तस्माद्भव-
 न्त पृच्छामः सूत पौराणिकोत्तम । पुराणमंहितां पुण्यां लिङ्ग-
 मादात्म्यमंयुताम्' इति विशेषनिष्ठप्रभोपक्रमेण प्रवृत्ततया
 लिङ्गमादात्म्यवर्णनाप्रदस्य स्पष्टत्वात्, कौर्मादिषु नष्टकोशत्व-
 प्रसिद्धेः, अतिविस्तृततया च सर्वेषां प्रश्नेषशङ्कासंभवाच्च शिव-
 पुराणानां न प्रामाण्यं संभवति । विष्णुपुराणानां तु सर्वप्रकारे-
 णाभ्युक्त्यैपरीत्यात्प्रामाण्यमस्ति । तथा हि— विष्णुपुराणस्य व-
 ङ्गा पराशरः, स च वसिष्ठपुत्रस्त्ववरप्रसादलब्धदेवतापारमा-
 र्थ्यज्ञान इति विष्णुपुराणलैङ्गादिषु प्रसिद्धम् । अत एव लैङ्गे

‘पराशरस्यावतारो व्यासस्य च शुक्रस्य च’ इति भगवती-
 व पराशरेऽप्युत्पत्तिरिति वक्तव्ये अवतार इति प्रयुक्तम् ।
 एवं च वक्तृगुणः, तथा ‘विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगत्तत्रैव
 च स्थितम्’ इति वचनेन ‘न ब्रह्मा नेशानः’ इत्यादिश्रुत्यानु-
 गुण्यम्; तथा सर्वत्र विष्णुत्कर्षस्यैव प्रतिपादनात् न कापि
 स्वव्यापातः । यत्तु तत्र तत्र कैलासयात्रादेवकीर्णभोत्पत्त्या-
 दिपरत्वविहङ्गधर्मोपवर्णनम्, तत्प्रसक्तापकर्षस्य ‘सर्वावर्तेषु
 विष्णोश्च जननं लीलैवैव तु’ इत्यादिना लीलारूपत्वेन
 परिहृतत्वात् कापि स्वव्यापातः; तथा विष्णुपुराणोक्ता-
 र्थस्य तद्विरुद्धलैङ्गादिभिरपि ‘सर्वे विष्णुमया देवाः सर्वे वि-
 ष्णुमया गणाः । न हि विष्णुमया काचिद्भूतिरन्या विधीयते ॥
 इत्येवं सततं वेदा गायन्ते नात्र संशयः । त्वत्कोपसंभवो
 रुद्रभूतमसा च समावृतः ॥ सर्वावर्तेषु विष्णोश्च जननं
 लीलैवैव तु’ इत्यादिना प्रतिपादितत्वेन सर्वपुराणसंवादि-
 त्वम्; तथा ‘मोऽहमिच्छामि धै धर्मं शोतुं त्वत्तो यथा
 जगन् । यभूव भूयश्च यथा महाभाग भविष्यति’ इति सामा-
 न्यतः प्रश्ने ‘विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगत्तत्रैव च स्थितम्’
 इति विशेषनिष्ठोत्तररूपेण प्रवृत्ततया कचिदध्यम्यामहाभावः
 स्पष्ट इति तत्त्वोपेदकत्वं स्फुटम्; तथा पट्माहश्च अपि श्रू-

प्रमाणतया न नष्टकोशत्वशङ्कावकाशः; अत एवानतिविस्तृततया प्रक्षेपशङ्काभावश्चेति वैष्णवान्येव पुराणानि प्रमाणानि; शैवानि तु तद्विरुद्धे प्रमाणानि भवन्त्यपि तद्विरुद्धे शिवोत्कर्षे न सर्वथैव प्रमाणानीति ॥

अत्रोच्यते— यद्यपि परैरित्थं शैववैष्णवपुराणानां वैलक्षण्यमुक्तमिति तद्वैपरीत्येन विष्णुपुराणानामप्रामाण्यं प्रतिपादनीयम्, तथापि तत्त्वावेदनप्रवृत्तैरस्माभिर्न तथा कर्तुमुचितम्; न हि परेण भ्रान्तमिति स्वेनापि भ्रमितव्यम् । अतः सर्वपुराणप्रामाण्यव्यवस्थापक सिद्धान्तः प्रस्तूयते— यत्तावदुक्तं वक्तुस्तान्मसत्त्वदोषादिति, तदेवासिद्धम्; तथा हि— पुराणानां को वक्तव्यभिमानः ? चतुर्मुख इत्युक्तमेवेति चेत्, सत्यमुक्तम्, तदेव तु त्वदुक्तं भवद्भ्रान्तिकल्पितम्; सात्त्विकादिदुर्विभागकथनाभिज्ञेन भवतैव प्रमाणतयाभ्युपगते महाभारत एव शान्तिपर्वणि राजधर्मे शिव एव सर्वपुराणानामादिवक्तेत्युक्तत्वात् । तथा हि— ‘भूयः स भगवान्ध्यात्वा चिर शूलवरायुधः । असृजत्सर्वशास्त्राणि महादेवो महेश्वरः ॥ विद्याश्चतस्रः कूटस्थास्तासां भेदविकल्पनाः । अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः ॥ पुराणं धर्मशास्त्राणि विद्या ह्येताश्चतुर्दश । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते

त्रयः ॥ अर्थशास्त्रं चतुर्थं च विद्या ह्यष्टादशैव तु । दश चाष्टौ
 च विख्याता एता धर्मस्य संहिताः ॥ एतासामेव विद्यानां
 व्यासमाह महेश्वरः । शतानि त्रीणि शास्त्राणि प्राह तन्त्रा-
 णि सप्ततिम्' इति सामान्यत उक्त्वा, 'तन्त्रं पाशुपतं नाम
 पाञ्चरात्रं च विश्रुतम् । योगशास्त्रं च विख्यातं तन्त्रं लो-
 कायतं तथा' इत्युपक्रम्य 'दश चाष्टौ च विज्ञेयाः पुराणा
 यद्वसंहिताः । पुराणस्य प्रणीताश्च तावदेव हि संहिताः ॥
 धर्मशास्त्राणि तावच्च एकार्थानीति नान्यथा । एकार्थानि
 पुराणानि वेदाश्चैकार्थसंश्रयाः' इत्युक्तम् । तथा तत्र तत्र पा-
 ञ्चरात्रादिषु विष्ण्वादिकर्तृकत्वस्मरणस्य प्रवक्तृत्वपरत्वं दर्श-
 यितुम् 'कल्पे कल्पे महाभागैर्देविभिस्तत्त्वदाशिभिः । ऋषि-
 पुत्रैश्च तैस्तैर्हि विष्णुना च विकल्पिताः' इत्युक्तम् ।
 तथा च 'तस्मै वेदान्पुराणानि वक्ष्वानमजन्मने' इति
 पुराणवचनोपवृत्तितया 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो
 वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इत्यनुक्तपुराणसमुच्चयार्थकच-
 कारवत्या श्रुत्या सर्गाद्यकाले शिवाद्यध्यानां पुराणानां प्रवक्षा
 परं चतुर्मुख इति सिद्धत्वेन तस्य पुराणप्रणेतृत्वा-
 सिद्धेः । न च प्रवक्तुस्तमोभिभवो दोषाय ; तस्य प्रणेतृदोष-
 वन् प्रयन्धाप्रामाण्यानापादकत्वात्, अन्यथाऽस्मदादिपठित-

तत्रेद्वाक्यानामपि अप्रामाण्यापत्तेश्च । किं चायं पुराणानां
प्रवक्ता वा अस्तु प्रणेता वा, सर्वथापि स यदि पुराणानि
युगपदनुक्त्वा कचित्कल्पे कानिचित् कचित्कल्पेऽपराणि
च प्रणयेत्, तदा घटेतापि कथंचिदभिमतलाभप्रत्याशा,
तदेवासिद्धम्—यत्पुराणे यत्प्रकरणे विद्यमानं वचनमुदाहृत्य
चिन्तयितुमिच्छते, तत्रैव मात्स्ये तस्मिन्नेव पुराणस्वरूपवि-
वेचनप्रकरणे उपक्रम एव ‘पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा
स्मृतम् । अनन्तरं तु वक्त्रेभ्यो वदास्तस्य विनिर्गता ॥ पुरा-
णमेकमेवामीत्तदा कल्पान्तरे नृप । त्रिवर्गसाधनं पुण्यं शत-
कोटिप्रविस्तरम् ॥ निर्दग्धेषु च लोकेषु धारिपूर्णं वै पुरा ।
अज्ञानं चतुरो वेदान्पुराणं न्यायविस्तरम् ॥ मीमांसा धर्म-
शास्त्रं च परिगृह्य मया कृतम् । गन्धर्वरूपेण तु पुनः कल्पा-
दाबुद्धकार्णवे ॥ अश्वमेदतत्कथितमुदका-न्तरितेन च । श्रु-
त्या जगाद् च गुणीन्प्रति गच्छश्चतुर्मुख ॥ प्रवृत्तिं सर्वशा-
स्त्राणां पुराणस्याभवत्ततः । कालनामह्णं दृष्ट्वा पुराणस्य ततो
नृप ॥ व्यामरूपमहं कृत्वा सद्वरामि युगे युगे । चतुर्लक्ष-
प्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा ॥ तथाष्टादशधा कृत्वा भूलोक-
ऽस्मिन्प्रकाशये । अद्यापि देवलोकं तच्छतकोटिप्रविस्तरम् ॥
तदर्थोऽत्र चतुर्लक्षैः सक्षपेण निवेशितः’ इति सर्गाङ्गकल्पे

युगपदेव ब्रह्मसुरादिविदितवाङ्मपाद्यादिविभागस्य शतकोटि-
ग्रन्थसख्याकस्य पुराणस्कन्धस्यैकस्यैव निर्गममुक्त्वा ततः
कल्पान्ते जगत्येकार्णवे सति नष्टेध्वध्येतृपुरुषेषु चतुर्दशवि-
धास्थानान्यपि धारयता भगवता मत्सरूपेण 'कल्पे कल्पे
महाभागैर्देविभिस्तत्त्वदर्शिभिः । ऋषिपुत्रैश्च तैस्तैर्हि विष्णुना
च विकल्पिता ' इति महाभारतोक्तरीत्या प्रवचनमात्र पुरा-
णानां कृतम्, तन्मुराचतुर्मुखं श्रुत्वा तथैवाग्रण्डरूपेण
तत्पुराणं मुनिभ्य उपदिदेश, ततो बहुतिथे कालेऽसीते द्वा-
परान्ते प्रसृते मनुष्याणामायुर्द्वांसांशवद्विस्तृतपुराणस्कन्धा-
भ्ययनाध्यापनशक्तिकौण्ट्य पर्यालोच्य लोकानुजिघृक्षया भ-
गवतैव न्यामरूपेणाष्टादशया विभागश्चतुर्लक्षया संक्षेपश्च कृत
इति प्रतिपादनेन कुत्रापि कल्पे ब्रह्मणा विभज्य कथनस्य
कतिपयपुराणकथनस्य चामिदं कथमभिमतलाभ इत्यास्ता-
मेतन् ॥

तत्तत्स्कन्धेषु ब्रह्मा तत्तद्गुणौट्टिक इति यदुक्तम्, तत्र वा
किं मानम् ? न तावदुदाहरणं वचनम्, तत्रोक्तार्थबोधकञ्च
उदाभावात् । न च 'तत्स्वरूपेण' इत्येतदेव प्रमाणमिति
वाच्यम्, 'यस्मिन्स्कन्धे तु यदुक्तम्' इति पुराणपरद्वितीय-
यन्त्ररूपप्रतिनिर्देशान्तरकेन तन्लक्ष्येन पुराणस्यैव परामर्शान्

‘तत्त्वरूपेण’ इत्यस्य तत्पुराणस्वरूपेणैत्यर्थकत्वात् । यच्चो-
क्तम्— तत्तद्गुणाधिकमहिमवर्णनस्य तत्तद्गुणाधिकप्रवक्तृक-
त्वौचित्यादिति, तत्तुच्छम्, वर्ण्यवर्णकयोरैकरूप्यनियमा-
सिद्धेः— न ह्यन्धोऽन्धेनैव वर्णनीयः बधिरो बधिरेणेति
नियमः, सात्त्विकेनैव व्यासेन तामसानामसुरादीनां वर्ण-
नात् । ननु न सात्त्विकस्तामसस्योत्कर्षं भ्रान्त्वा वर्णयति,
तामसस्तु तथा करोतीत्यौचित्यामिति चेत्, तदपि न ; एव-
मपि राजसोत्कर्षवर्णनस्यापि भ्रममूलकतया तत्रापि वक्तु-
स्तामसत्वे कल्पनीये राजसत्वकल्पनायोगात्, रजसः प्रवृ-
त्तिधर्मकत्वेन तमोवदज्ञानजनकत्वाभावात् ; कथंचिद्भावे वा
व्यवस्थानुपपत्तेः—राजसतामसोत्कर्षवर्णनयोर्भ्रममूलत्वानि-
शेषे राजसोत्कर्षवर्णनं राजसेनैव, तामसोत्कर्षवर्णनं तामसे-
नैव कर्तव्यमिति व्यवस्थाया नियामकाभावात् । यदप्युक्तम्—
तत्तद्गुणप्रवर्तकमहिमवर्णनस्य तत्तद्गुणमूलकत्वौचित्यादिति, त-
दपि न ; भाग्यदेवाप्रयोजकत्वात्, अन्यथा वातप्रकोपजनक-
पदार्थगुणपाठस्यापि वातमूलकत्वकल्पनापत्तेः । किं च, ‘सं-
कीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणां च निगद्यते’ इति श्रवणात् यस्मि-
न्कल्पे गुणत्रयसंकीर्णश्रुतुमुराः तस्मिन्कल्पे पितृमरुत्वतीप्र-
तिपादकपुराणं प्रणिनाय इत्यपि कल्पनापत्तेः ; न चेष्टाप-

तिः, तादृशपुराणाभावात् । न च तादृशपुराणमेकं प्रणीय
भागशस्तेषु तेषु प्रचिक्षेपेति वाच्यम्; पुराणानामादि-
काल एव कल्पसंख्याश्रवणस्य तत्तदनुक्रमणिकाध्यायोक्त-
कथानुक्रमणस्य च विरोधात् । यदप्युक्तम्— कल्पेषु
साद्विकदिदिव्यपदेशान्यथानुपपत्त्या तत्प्रवर्तकस्य ब्रह्मणस्त-
त्तद्गुणोद्वेकभिद्विरिति, तदपि न; हेमन्तादिषु हिमकाला-
दिव्यपदेशवत्कल्पानां तत्तद्गुणप्राचुर्येण तत्तत्समाख्योपपत्तेरा-
स्तामिदमपि ॥

यच्चोक्तम्— बहूनां पुराणानामप्रामाण्यकल्पनादेकस्या-
स्य वचनस्याप्रामाण्यकल्पनं युक्तं भूयसा बलीयस्त्वादिति
शङ्कामुद्भाष्य तत्परिहारावसरे नान्यथा साक्षाद्विरोधोऽस्ति किं
तु परपरया इति, तस्याभिप्रायं न विद्मः, न हि परपरया
विरोधे भूयसा बलीयस्त्व नान्ति, साक्षाद्विरोधे त्यस्ति इति
कल्पयितुं शक्यम् । यदप्युक्तं तत्रैव— नानेन बहूनामप्रा-
माण्यं प्रतिपाद्यते किं त्वविशेषेण प्रसक्तस्य तस्य विशेषपर्य-
वसानं क्रियत इति, तदप्यसंगतम्; किमनेन विरोधः परि-
हृतः ? ग्राहमिति चेत्, अस्तु, केन तर्ह्यप्रामाण्यं शिवपुराणा-
नामापादितम् ? परस्परविरोधेनेति ब्रूमः ; नैतदस्ति, सर्वथा

।रणः स कथं शिवपुराणानामप्रामाण्यमापादयेत्; एतद्वचन-

साच्चिद्व्येनेति चेत्, हन्तैवमागतो विरोधः; परं तु कश्चिद-
न्योऽपि हेतुरासीदित्यन्यदेतत् । उभयोर्हेतुत्वेऽपि प्राप्तप्राप्त-
विवेकेन परस्परविरोधेन सिद्धस्याप्रामाण्यस्य स्थलविशेषनि-
र्णयमात्रेऽभ्य व्यापार इति चेत्, न; तन्निर्णयार्थमप्यप्रामाण्य-
व्याप्यतमोमूलस्वप्रतिपादनमुखेन प्रवृत्तस्य अस्य वचनस्य
बहुप्रमाणविरोधो दुष्परिहर एव । इदमप्यास्ताम् ॥

यथोक्तम्— अग्नौ च वचनस्य तामसपुराणान्तर्वर्तितया
कथं प्रामाण्यमिति शङ्कायां मानान्तराविरोधात्संभवदौत्म-
गिकं प्रामाण्यं न क्षतमिति, तदप्ययुक्तम्; प्रागुदाहृतभा-
रतवचने ‘पुराण धर्मशास्त्रं च विद्या होताश्रतुर्दश’ इति
विद्यापदप्रयोगात्, ‘दश चाष्टौ च त्रिह्यता एता धर्मस्य
मंहिताः’ इति धर्ममंहितापदप्रयोगाच्च प्रमाणत्वेन परिगणि-
तासु विद्यासु पुराणं सामान्यत उपादाय ‘एतामेव वि-
द्यानां व्यासमाह महेश्वरः’ इत्युक्तस्य तत्तद्विद्याभेदानुक्रम-
माद्यमेव ‘दश चाष्टौ च त्रिज्याः पुराणा यत्तमंहिताः ।
पुराणस्य प्रणीताश्च तावदेव हि मंहिताः ॥ धर्मशास्त्राणि
तावच्च एकार्थानीति नान्यथा । एकार्थानि पुराणानि वेदाश्चै-
कार्थमंहिताः’ इत्यष्टादशपुराणानां परिगणनेन तेषु श्लोक-
मात्रस्याप्यप्रामाण्यानुपपत्तेः । न हि प्रमाणानि चतुर्धा प्र-

लक्षादिभेदेन, तत्र प्रत्यक्ष द्विविध लौकिकालौकिकभेदेन— इत्युक्ते किञ्चित्प्रत्यक्षमप्रमाणीभवितुमर्हति । अपि च परस्परविरोधादप्रामाण्यमिति श्रमोऽपि न कर्तव्य इति दृष्टयैव तत्रैव ‘एकार्थानि पुराणानि’ इति पठितत्वाच्च मानान्तरविराधो दुष्परिहर एव । का तर्हि तस्य वचनस्य गतिरिति चेच्छृणु— ‘मर्कटीणां सात्त्विकाश्चैव राजसाश्चैव तामसा इति तत्तद्गुणप्रचुरतया कल्पास्तथा तथा व्यपदिश्य, ‘अग्न शिवस्य’ इत्यादिना तत्तद्गुणोत्कर्षकाल तत्तद्गुणोपाधिकमूर्तेराधिक्यमुचितमित्यभिप्रायेण ब्रह्माद्युत्कर्षणां कल्पभेदप्रवृत्तत्वमुपपाद्य, ‘यस्मिन्कल्पे’ इति श्लोक ‘कल्प’ इति विषयसप्तमीं कृत्वा य कल्प विषयीकृत्याधिकृत्य यत्पुराणं प्राक्तं प्रथममुक्तं ब्रह्मजा, प्रशब्दस्य प्राथम्यपरत्वेन ‘तेन प्रोक्तम्’ इत्यादाविव प्राक्तशब्दस्य प्रथमवचनमात्रपरत्वान्, तत्स्वरूपेण तत्पुराणस्यरूपेण नस्य तस्य साहात्म्यं तत्तत्कल्पस्य साहात्म्यं वर्ण्यत, घनविद्युद्गर्जितादिवर्णनस्य वर्षाकालवर्णनत्वेवम् तत्तत्कल्पवृत्त्यग्न्यादिमाहात्म्यवर्णनस्यैव तत्तत्कल्पवर्णनात्मकं वादिनि प्रतिपादनेन भिन्नभिन्नकल्पविषयाणां पुराणानां नास्मि परस्परविरोध इति, ‘एकार्थानि पुराणानि’ इति भारताक्षरीत्या मयंपुराणप्रामाण्योपपा-

दानतात्पर्यकत्वेन समञ्जसत्वात्; एवं कस्याप्यबाधेनोपपत्तौ
 कतिपयपुराणप्रामाण्यबाधस्यायुक्तत्वात् । स्पष्टश्चायमर्थः
 कौमंशैवादिषु । यथोक्तम्— 'अमंख्यावाः स्मृताः कल्पा
 ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः । कथिताश्च पुराणेषु मुनिभिः का-
 लचिन्तकैः ॥ सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं
 हरेः । तामसेषु महेशस्य राजसेषु प्रजापतेः ॥ कचि-
 द्ब्रह्मा कचिद्विष्णुः कचिद्रुद्रः प्रशस्यते । नानेन तेषामा-
 धिक्यं न्यूनत्वं वा कथंचन ॥ तत्तत्कल्पान्तवृत्तान्तमधि-
 गम्य महर्षिभिः । तानि तानि प्रणीतानि विद्वांस्तत्र न मुह्य-
 ति' इति; किंच, अष्टादशपुराणानां दानविधिं वक्तुमुपक्रम्य
 मध्ये, नन्वष्टादशानां प्रामाण्यं न संभवति परम्परवि-
 रोधान्, अतो लोकायतादिवदप्रमाणानामेषां दानेन कथं
 व्यर्थं भवतितीति शङ्कायां तत्परिहारार्थं प्रवृत्तेनातेन वच-
 नेन यावन्ति दातव्यत्वेनाभिमतानि पुराणानि तावतां प्रामा-
 ण्यमर्थनमेव कर्तुं न्याय्यम्; न तु तन्मध्ये कनिषयानाम्;
 तथा मानि अप्रमाणानामेषामुक्तदानविधिर्विक्रम्येन, तस्मात्प-
 रिहृतमेतन् यत्तावद्वक्तृनाप इति ।

यदप्युक्तम्— प्रत्यक्षश्रुतिविरोधादिति, तर्हापि तुच्छम्;
 तत्राद्भुतानारायणयोस्तत्त्ववर्णनं हि प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धमि-

त्वमिमांशः ; स एव भ्रममूलः । अथर्वशिखायाम् 'म-
 र्धमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयन्ते सर्वाणि चेन्द्रि-
 याणि मह भूतैर्ना कारणं कारणानां धाता ध्याता का-
 रणं तु ध्येयः सर्वेश्वर्यसंपन्नः सर्वेश्वरः शंभुराकाश
 मध्ये' इति ब्रह्मविष्णुरुद्राणां शिवादुत्पत्तिभ्रमणादुदाहृत-
 श्रुतिविरोधे विष्णुपुराणानामपि तुल्ये कथमेकत्र तदु-
 द्धावनम् ? न च 'नारायणादुद्रे जायते' इति श्रुत्या का-
 र्यत्वेनावगते रुद्रे श्रुतान्तरेण श्रूयमाणमपि ब्रह्मनारायणका-
 रणत्वम्, 'आत्मन आकाशः संभूतः' इति श्रुत्या कार्य-
 त्वेनावगते भूतारूपां 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आ-
 काशादेव समुत्पद्यन्ते' इति श्रुत्या प्रतिपादितं जगत्कारण-
 त्वमिद्वान्वेतुमनर्हत्वात्तदन्तर्यामिणि परमात्मनि पर्यवस्य-
 तीति न विष्णुपुराणस्य श्रुतिविरोध इति वाच्यम् ; वैपरी-
 त्यापि सुवचत्वान्—अथर्वशिखायां कार्यत्वेन श्रुते विष्णौ
 श्रूयमाणं जगत्कारणत्वं तत्रान्वयमलभमानं सत्तदन्तर्यामिणि
 परमशिवे पर्यवस्यतीति । वस्तुतस्तु न कस्यापि पुराणस्य
 श्रुतिविरोधः ; गुणमूर्तीनामन्योन्यमादुत्पत्तिमभिप्रेत्य 'ना-
 रायणाद्ब्रह्म' इत्यादिश्रुतयः, परमशिवादुत्पत्तिमभिप्रेत्य 'मर्ध-
 मिदम्' इत्यादिश्रुतयः इति सविस्तरं व्यवस्थापितमस्मदी-

क्षितैः शिवार्कमणिदीपिकादिषु ॥

यद्योक्तम्—स्वव्याघातादप्रामाण्यमिति, तदप्येतेनैव नि-
राकृतम्, नारायणाद्बुद्धोत्पत्तिः गुणिरुद्रविषया, त्रिमूर्तीना-
मुत्पत्तिस्तु परमशिवविषयेति व्यवस्थाभिप्रायकतया स्वव्या-
घातागन्धस्याप्यभावात् । यद्योक्तम्—स्वोक्तार्थस्य प्रमाणत्वा-
भिमतपुराणान्तराननुगृहीतत्वादिति, तदपि तुच्छम् ; शिवपु-
राणप्रतिपाद्यस्य शिवे ब्रह्मनारायणजनकत्वस्य तदुपास्यत्वस्य
च परैः केवलमसूयितव्यस्य सर्वसंप्रतिपक्षे महामारत एव
'योऽसृजदक्षिणादङ्गाङ्गह्मणं लोकसंभवम् । वामपार्श्वोत्तया
विष्णुं लोकरक्षार्थमीश्वरः' इति 'यस्य ब्रह्मा च विष्णुश्च
त्वं च शक्र सद्गमैरैः । अर्चयस्व सदा लिङ्गं तस्मात्पूज्यतरो
हि कः' इत्यादिना प्रपञ्चितत्वात् । अपि च भवदभिमते
पात्रे शिवराघवसंवादे गारुडे शिवरहस्यादौ च शिवपुराणो-
क्तार्थानां सविस्तरतया प्रतिपादनाच्च ॥

यद्योक्तम्— 'पुराणसंहितां दिव्यां लिङ्गमाहात्म्यसं-
युताम्' इति विशेषनिष्ठप्रश्नोपक्रमेण प्रवृत्ततया लिङ्गमा-
हात्म्ये आप्रहवत्त्वादप्रामाण्यं लैङ्गस्येति, तदपि न युक्तम् ;
न हि शब्दानां तात्पर्यादन्य आप्रहो नामास्ति, तात्पर्यं
च मूर्त्याभिषिक्त प्रामाण्यनिदानमिति कथमप्रामाण्ये विरुद्धो

हेतुरूपन्यस्त २ प्रत्युत, यत्राप्रहो नास्ति तत्प्रमाणान्तरेण बाध्येतापि, यत्र त्वाप्रहोऽस्ति न तत्सर्वथा बाध्यत भन्तता विकल्पवानुभवेत् । न च माहात्म्यशब्दवाच्यप्रशसामाप्रहोऽपि तद्धटके ब्रह्मनारायणजनकत्वादौ न प्रमाणमिति वाच्यम्, प्रशसामात्रस्य तैरपि ज्ञातवया तद्धटकाश एव तेषां जिज्ञासायां तदुत्तरत्वेन प्रवृत्तस्य पुराणस्य तत्रैव तात्पर्यवत्त्वेन प्रमाणत्वात् । न च न ब्रूमस्तात्पर्याभावादिति, किं तु छिद्रमाहात्म्यश्रुपुभिः पृष्टे 'न बुद्धिभेदजनयेत्' इति न्यायेन तत्त्वमाच्छाद्य तद्बुद्धयनुसारेणैव प्रवृत्ततया प्रशसामात्रे तात्पर्यमिति न वाच्यार्थे प्रामाण्यमिति वाच्यम्, तत्त्वव्युत्पादनार्थं प्रवृत्तेषु पुराणेष्वप्रतिपन्नतत्त्वेन प्रपूज्य अन्यथाबुद्ध्या पृष्टेऽपि, यथा मत्त्वा त्वया पृष्टं नैतदेव मन्तव्यम् इदं तु वस्तु तत्त्वम्— इति वक्तव्ये, तद्विहायान्यथाप्रवृत्तत्वाङ्गीकारे पुराणानां मोहशास्त्रत्वप्रसङ्गात् । वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वाच्च— मैत्रेयेण जगत् किं कारणमिति सामान्यतः पृष्टेऽपि चिरपरिचयवशात्तत्स्वरूपाभिज्ञेनात एव विदिततदीयविष्णुभक्तिकेन पराशरेण 'न बुद्धिभेदम्' इति न्यायात्तद्बुद्धयनुसारेण 'विष्णो सकाशाद्बुद्धतजगत्' इत्याद्युक्तमिति । किं च, छैत्रे तथात्वेऽपि श्रीशैवे

प्रयागे विद्यमानानामृषीणां सूतं प्रति प्रश्ने, 'त्वमदृष्टवशादं-
स्मदर्शनं समुपागत. । अकुर्वन्किमपि श्रेयो न वृथा गन्तुम-
र्हसि । तस्माच्छ्रेष्ठतरं पुण्यं सत्कथाज्ञानसंहितम् । अपव-
र्गफलैकान्तमनाचारबहिष्कृतम् ॥ जगतां सृष्टिसंहारस्थिति-
हेतुप्रदर्शकम् । वेदान्तसारसर्वस्वं पुराणं भावयाशु नः' इति
सामान्यनिष्ठप्रश्नोपक्रमेण प्रवृत्ते प्रामाण्यस्य त्वयापि वक्त-
व्यत्वात् ; भागवते प्रामाण्यस्य त्वयैव त्यक्तव्यत्वाच्च । तत्र
हि सूतं प्रति ऋषीणां प्रश्ने— 'सूत जानामि भद्र ते भ-
गवान्साक्षता पतिः । देवक्या वसुदेवस्य जातो यस्य चिकी-
र्षया ॥ तन्नः शुश्रूषमाणानमिहस्यद्भानि वर्णितुम्' इति विशेष-
पत्यैव विषयीकृतत्वात्, 'आपन्नः संसृतिं पोराम्' इत्यादि-
भिश्चतुर्भिः श्लोकैस्तेषां भगवत्युत्कटाया भक्तैर्न्यक्कीकृतत्वाच्च
ततोऽपि पूर्वमेव प्रबन्धु प्रार्थने 'पिबत भागवतं रसमाल-
यम्' इति विशेषनिष्ठतायाः प्रकटितत्वाच्च तदुपक्रमेण प्रवृत्ते
प्रबन्धे दुष्परिहरमप्रामाण्यम् ॥ -

यदप्युक्तं कीर्मादिषु नष्टकोशत्वप्रसिद्धेरिति, तदप्यसौ-
रम्, तथा हि— येयं षट्सहस्रमन्थात्मिका ब्राह्मी सं-
हिता प्रचरति सा न नष्टैव, मातस्यवचनावगतसप्तदशसं-
हस्रीमध्ये ब्रह्मसहितातिरिक्तो योऽयमेकादशसहस्रमन्थात्म-

को भाग स नष्ट इति चेत्, अस्तु को नेत्याह ।
 न हि वयं तत्रत्यानि वचनाभ्युदाहराम । श्रूयमाणा
 तु या सहित्वा न तस्या तदितरनाशप्रयुक्तं किञ्चिदतिश-
 क्कावीजमस्ति । तदितरभागस्य नष्टतया अनयापि सहितया
 तद्वदेव नष्टया भवितव्यम्, कस्यचिद्व्योपे कस्यचिदलोपे च
 निगामकाभावात्, श्रूयमाणा तु केनचित्कल्पितति स्यादना-
 श्वास इति चेत्, न, अप्रयोजकत्वात्— न हि केनचिल्लुप्त-
 मिति सर्वेण लोपव्यम्, केनचिद्वा स्थितमिति सर्वेण स्यात्
 व्यम्, न खलु ऐन्द्रादिव्याकरणनाशनिमित्तस्तिष्ठमात्रोऽप्यना-
 श्वास पाणिनीये तव वा मम वास्ति । किं च, एव सति वि-
 ष्णुपुराणेऽपि मात्स्यवचनादगतत्रयोविंशतिसहस्रीमध्ये सप्त
 दशसहस्रीनाशप्रयुक्तो विद्यमानपदसहस्रग्रामनाशसो दुष्प-
 रिहर एवापतेत् ॥

यथाक्तम्— अतिविस्तृततया प्रक्षेपशङ्कास्पदत्वादिति,
 तद्धि न विविच्य प्रश्नमपि क्षमते, तथाहि— किम-
 तिविस्तृतत्वं नाम, किं स्वत एवाधिकमन्यतम् ? किं
 वा कल्पसंख्यापेक्षयाधिकसंख्यावस्वेनोपलभ्यमानत्वम् ?
 व्याघ्रे सर्वपुराणसाधारण्याग्रेष्टमिद्धि, द्वितीये त्वमिद्धि, यो
 हि कल्पमन्यसंख्या पुष्कला न लभ्यत इति नष्टकोशोऽभ-

वदन्त्य इत्युपालभ्यते, तं प्रत्येव कथमुक्तलक्षणमतिविस्तृत-
त्वमापादनीयम् ; इदमन्यद्वा किञ्चिदस्त्वतिविस्तृतत्वम्, स-
र्वथापि तत्तर्हि वैष्णवपुराणेषु नास्ति ! तर्हि व्यर्थैः पञ्च-
म्यन्तैः परान्ध्रमयसि ! आस्तां तावदिदम् ॥

यदप्युक्तम्— विष्णुपुराणं प्रति शिवपुराणोक्तदोषसप्त-
करादित्यात् तत्प्रमाणमिति, तत्र प्रतिज्ञांश एकः साधुः, हेत्वं-
शस्तु न परीक्षाक्षमः, तथाहि— यत्तावदुक्त वक्तृगुणरूप-
माद्यवैलक्षण्यमुपपादयितुं पुलस्त्यवभिष्टवरलब्धदेवतापारमा-
र्ध्यज्ञानशालितया शैवपुराणेष्वपि स्वोत्पत्तौ अवतारपदप्र-
योगसूचितमहिमशालितया च शिवपुराणवक्तृतामसच्चतुर्मु-
खापेक्षया पराशर उक्तृष्ट इति, तद्विचारयामः— वक्ता
अत्र किं प्रबन्धप्रणेता कविरभिमतः, उत कविना स्वग्रन्थे
स्वप्रतिपाद्यार्थवक्तृत्वेन निबद्धः ? आद्ये वैष्णवपुराणानां स-
स्वोट्रिक्तचतुर्मुखप्रणीतत्वस्य भवतैवोद्धोषितत्वेन पराशरो-
त्कर्षवर्णनस्य प्रकृतानुपयोगात् ; द्वितीये शिवपुराणवक्तृ-
स्ताममत्वदोष इति वादस्यासंगति स्पष्टैव, तत्र हि मत्स्य-
कूर्मशिवादयो वक्तृत्वेन निबद्धा इति । तथा च पराश-
रानुप्रादकपुलस्त्याद्युपास्यमत्स्यकूर्मादिवक्तृकैभ्यः शिवपुराणे-
भ्यस्तदुपासकोपासकपराशरवक्तृकत्वमेव विष्णुपुराणस्य म

इद्वैलक्षण्यमिति वादुः कस्य न हासाय । यच्च तस्य माहा-
 त्म्यं तदुत्पत्तावतारपदप्रयोगात्साधितम्, तदपि तेनैव गतो
 श्रुत्यम्; किमवतारपदं महतामुत्पत्तौ शक्तमित्यभिमानः, किं
 वा साधारण्येऽपि तत्रैव प्रयोग इति? नाद्यः, शक्तिप्रादुर्भावो
 शब्दाकरणादेरभावान्, न द्वितीयः, असिद्धेः, ‘सर्वे तेऽव-
 तरिष्यन्ति प्राज्ञणाद्यासु योनिषु’ इति गौतमशापदग्धाना
 पापण्डानामुत्पत्तावपि अवतारपदप्रयोगात्; स तु लाक्षणि-
 कः प्रयोग इति चेत्, न; वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् । यत्तु
 द्वितीयं वैलक्षण्यं प्रत्यक्षश्रुत्यनुमारादिति, तदपि साधारण्यं
 सर्वपुराणानामिति प्रागेव प्रपञ्चितम् । यत्तु तृतीयं वैलक्षण्यं
 स्वव्यापाताभावादिति, तदेवामिद्धम्; भागवत एव ‘न ते गि-
 रिप्रासिललोकपालविरिञ्चिर्वैकुण्ठसुरेन्द्रगम्यम् । ज्योतिः परं
 यत्र रजस्तमश्च मत्त्वं न यद्वद्व्य निरस्तभेदम्’ इति प्रबन्धप्र-
 तिपाद्यभागवदुत्कर्षविरोधिनोऽर्थस्य निबन्धनान् तत्त्वतो व्या-
 पाताभावोऽपि उभयसाधारण इति तत्कथं वैलक्षण्यं भवेत् ।
 यच्च चतुर्थं वैलक्षण्यं पुराणान्तरसवादिरूपम्, तदपि साधा-
 रणमित्युच्यते । ये च पञ्चमपद्ये वैलक्षण्ये सामान्यप्रशो-
 पकमत्त्वानष्टकौशत्वरूपे, ते अपि भागामिद्धे अतिप्रमत्ते चेति
 प्रागेयोक्तम् । यच्च सप्तमं वैलक्षण्यं नातिविस्तृतमिति, तदपि

निर्वक्तुमेवाशक्यमित्युक्तमेव । तदलमनेन मशकमृगायांसं-
रम्भेणेत्युपरन्यते । तदेवं सिद्धमेव प्रामाण्यं सर्वेषां पुराणा-
नामिति प्रकृतमनुसरामः ॥

पार्वत्युवाच—

शरीरार्धमहं शंभोर्येन प्राप्स्यामि केशव ।
तदिदानीं ममाचक्ष्व स्तोत्रं शीघ्रफलप्रदम् ॥

शरीरार्धमिति । शरीरस्यार्धमित्यर्थः । नन्वम्बया समां-
शरूपार्धस्यैव लिप्सितत्वेन तादृशार्धस्य 'अर्धं नपुंसकम्'
इति समामे अर्धशरीरमिति भवितव्यमिति चेत्, वस्तुतः
समांशरूपस्याप्यर्धस्य एकदेशत्वेन विवक्षितत्वात्पट्टीसमासः ।
यद्वा समांशवान्येवार्धशब्दः, न चैकदेशिममासापत्तिः;
भाष्यकारेण अर्धग्रामः ग्रामार्धमिति समांशवाचिन्येव रूप-
द्वयभ्यापीष्टत्वात् अर्धग्रामादयः समानाधिकरणसमासेन,
ग्रामार्धादय पट्टीसमासेन च साधनीया इति व्यवस्थाप्य
तत्सूत्रस्य प्रत्याख्यातत्वात् । केशवेति साभिप्रायसंयुद्धिः—
त्वया हि शरीरार्धं लब्धम् अतस्त्वमेव तदुपायं जानासीति ।
शंकरनारायणादिका मूर्तिश्च महेश्वरस्य पञ्चविंशतिमूर्तिषु
त्रयोदशी शिवानामेषु प्रसिद्धा । यथोक्तं वात्सलशुद्धे तत्त्व-

भेदपटले— 'त्रयोदशी हरेरर्धमर्धनारी चतुर्दशम्' इति ।
स्तोत्रमिति । गुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तुतिः, तत्साधनी
भूतशब्दमात्रं वा । 'दाम्नीशम्—' इत्यादिना करणे घृन्प्र-
त्ययः । तदाचक्ष्वेति । अधीष्टे लोट् ॥

नारायण उवाच—

अस्ति गुह्यतमं गौरि नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ।
शंभोरहं प्रवक्ष्यामि पठतां शीघ्रकामदम् ॥

अस्तीति । वर्तमानव्यपदेशेनेह द्योतयति— नेमानि
नामानि मयेत. परं कल्पनीयानि, किं तु प्रागेव सिद्धान्य-
धुनापि वर्तन्त इति । गुह्यतमं संवरणीयतमम् । 'अंसिदुहि-
गुहिभ्यो वेति वक्तव्यम्' इति कथप् । गुह्यतमत्वं च
श्रुतिस्मृतिरहस्यार्धनिग्रन्धनरूपत्वात् । नाम्नामिति । ननु
स्तोत्रमाचक्ष्वेति स्तुतिसाधनकथनाभ्येषणे नाम्ना कीर्तनम-
युक्तम्, नाम्नां यदृच्छाशब्दत्वेन मठभेदेन वान्यवाचको-
भयस्वरूपान्यतरप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादिति चेत्, मत्वं नामा-
नि तादृशान्येव; शिवादिपदानि तु योगार्थप्रधानानि; नाम-
व्यपदेशस्तु तत्प्रतिपाद्ययोगार्थानां संज्ञाज्यप्रवृत्तिनिमित्तभू-
तसंक्षिप्तरूपवदमाधारणत्वाभिप्रायः । यद्यपि शिवादिश-

व्देषु कानिचिन्नामान्यपि भवन्ति, तथापि तेषु विद्यमानो
रूढ्यंशो न विवक्षितः, तेन स्तुतेरभावात्; न हि वाचक-
शब्दबाहुल्यमात्रमुत्कर्षः, घटादिसाधारण्यात्; परं तु स्तु-
तिपरेषु वाक्येषु विशदेषु सत्सु नामपदैरेव स्तुतिसाधनं रू-
ढ्यर्थवदोगार्थस्याप्यसाधारण्यख्यापनाय । प्रवक्ष्यामि, प्रथमं
वक्ष्यामि । पठतामिति लिङ्गमविवक्षितम् । इत्युक्तवोपदि-
देशेति शेषः । यद्यपि चिच्छक्तिरूपाया भम्बायाः किमप्य-
विदितं नास्ति, नापि नित्यसिद्धमेकशरीरत्वं कर्मलभ्यम्,
तथापि श्रोतॄणां विश्वासजननायाख्यायिकेयं नियद्धा ॥

‘ऋषिच्छन्दोदेवताभि परित्यक्तो भुजंगमः’ इति म-
न्त्रशास्त्रवचनात्तत्रयं दर्शयति—

**नारायण ऋषिः । अनुष्टुप्छन्दः । सदाशिवो
देवता ।**

नारायण ऋषिरिति । मन्त्रब्रह्मेत्यर्थः । अत एव प्रव-
क्ष्यामीति प्रथमवक्तृत्वमाविष्टवम् । अनुष्टुप्छन्द इति ।
अष्टाक्षरपादघटितत्वात् । सदाशिवो देवतेति । मन्त्रप्रतिपाद्य
इत्यर्थः । यद्यपि शिवपदेनोपक्रमात् सदाशिवबाहुत्तीर्णः षट्-
त्रिंशत्तमस्तत्त्वरूपः परमशिव एव प्रतिपाद्यः, यद्वा महेश्वर

एव प्रतिपाद्य, शरीरार्धप्राप्त्यर्थकस्तोत्रेण तदातुरेव स्तोतव्य-
त्वात्, अर्धनारीश्वरमूर्तेर्महेश्वरव्यूह एवान्तर्भावात् । यद्योक्तं
वातूलशुद्धे—‘कर्मेशस्य सहस्रांशान्महेश्वरसमुद्भवः । महेश
सकलं विद्यात्सृष्टिस्थितिलयात्मकम् ॥ पञ्चविंशतिभेदेन
मूर्तीनां पञ्चविंशतिः’ इत्युपक्रम्य, ‘त्रयोदशं हरेरर्धमर्ध
नारी चतुर्वंशम्’ इति तन्मूर्तिषु परिगणनात् । तथापि
शिवतत्त्वस्य निष्कलतया केवलमुमुक्षुपाम्यतया फलाभि-
मिदुपास्ययोर्महेश्वरसदाशिवयो केवलसकलान्महेश्वरात्स-
कलनिष्कलात्मकस्य सदाशिवस्याभ्यर्हिततया कार्यकारणयो
र्महेश्वरपरमशिवयोर्धर्मेण स्तोतु सौलभ्यादवतारमूर्तिप्रसादाय
मूलमूर्त्युपासनमगवाच्च स एवात्र प्रतिपाद्य इति भावः ॥

तस्य ध्यातव्यं रूपमाह—

धवलवपुषमिन्दोर्मण्डले संनिविष्टं

भुजगवलयहारं भस्मदिग्धाङ्गमीशम् ।

हरिणपरशुपाणिं चारुचन्द्रार्धमौलिं

हृदयकमलमध्ये संततं चिन्तयामि ॥

यद्यपि सदाशिवो दशभुजः, तथापि तस्य जपकाले
वराभयभृगपरशुपाणित्वस्याप्युपदिष्टतया हरिणपरशुपदं वरा

भयोरप्युपलक्षणम् । यथोक्त कामिके— ‘जपकाले तु मन्त्रस्य ध्येयो देवश्चतुर्भुज । वराभयपरश्वेणलमत्करसरोरुहः’ इति । ध्यानकाले ध्यातव्यत्वेन विहिता अङ्गप्रत्यङ्गसाङ्गोपाङ्गरूपा येऽङ्गभेदा वातूलशुद्धोक्ताः ते चत्वारोऽप्यत्र प्रदर्शिताः । तथा हि— भवलयपुपमित्यनेन सर्वाङ्गप्रहणाच्छिरोवक्त्रहृदयाख्यान्यङ्गानि वक्त्रः कण्ठादीनि प्रत्यङ्गानि दर्शितानि । ‘शिरो वक्त्रं च हृदयमङ्गमित्यभिधीयते । वक्त्रः कण्ठ स्तनौ बाहू नाभिगुह्योदरं तथा ॥ नेत्रनासास्यकर्णं च पाणिपादतलाङ्गुली । ऊरु जानू च जङ्घे च प्रत्यङ्गमिति कीर्तितम्’ इति वातूलशुद्धवचनात् । हरिणपरशुपाणिमित्यनेन माङ्गं दर्शितम्— ‘मूर्त्तीनां गुणरूपं तु माङ्गं चेति प्रकीर्तितम्’ इति प्रतिज्ञाय, के ते गुणा इत्याकाङ्क्षायाम् ‘त्रिगुणा शक्तिप्रनापावभेदोऽनुमदमथा । ऋद्धिर्माया विवर्णश्च नादः संहतिरेव च ॥ एते दशगुणाः प्रोक्तास्तेषां लक्षणमुच्यते’ इति गुणाननुक्रम्य ‘त्रैगुण्यं शूलमित्युक्तं शक्तिः परशुरिष्यते’ इत्यादिना ‘एते वै गुणरूपाश्च माङ्गं चेति प्रकीर्तिताः’ इति वातूलशुद्धेऽभिधानात् । मुजगवलयद्वारमित्यादिभिश्च उपाङ्गं दर्शितम् । ‘वस्त्रोपवीतमालाश्च गन्धनाभरणं तथा । आमनावरणं चैव उपाङ्गमिति कीर्तितम्’ इति वातूलशुद्धव-

चनात् । भुजगवलय इत्यनेन हाररूपमालायाः, भस्मदिग्धा-
ङ्गमित्यनेन गन्धपदप्रतिपाद्याङ्गरागस्य, इन्दोर्मण्डले इत्यने-
नासनस्य, चारुचन्द्रार्ध इत्यनेन भूषणस्य च निबद्धत्वात् ॥

शिवो महेश्वरः शंभुः पिनाकी शशिशेखरः ।

वामदेवो विरूपाक्षः कपर्दी नीललोहितः ॥

एवं स्तोत्रप्रतिपाद्यं सदाशिवं मूलभूतपरमशिवाभेदेन स्तो-
तुं शिवनाम्नोपक्रमते— शिव इति । शिवशब्दः शोभनवचनः,
'स्वश्रेयसं शिवं भद्रम्' इत्यमरकोशात् । शिवाः शोभनाः
सर्वज्ञत्वादयो गुणा अस्य सन्तीति शिवः । अर्श आदेराकृ-
तिगणत्वादृच्छत्ययः । इत्वलंकारविधया अभेदोपचाराद्वा । स-
र्वज्ञतादयश्चाङ्गाव्ययभेदेन द्विविधाः शिवपुराणागमप्रसिद्धाः ।
यथोक्तम्— 'सर्वज्ञता तृप्तिरनादिशेषः स्वतन्त्रता नित्यम-
लुप्तशक्तिः । अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षड्बाहुरङ्गानि महे-
श्वरस्य ॥ ज्ञानं विरागतैश्वर्यं तपः मत्स्यं क्षमा घृतिः । स्रष्टृ-
त्वमात्ममंषोधो ह्यधिष्ठानृत्वमेव च ॥ अव्ययानि दशैतानि
नित्यं तिष्ठन्ति शंकरे' इति । यद्यपि परमशिवस्य निष्कल-
त्वादुणा न भवन्ति 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवर्णं नि-
रञ्जनम्' इति श्रुतेः, वारूलशुद्धे च 'शिवतत्त्वं महाभेन नि-

ष्कलं त्विति कीर्तितम्' इति वचनाच्च; तथापि 'सृष्ट्यर्थं सर्वतत्त्वातां लोकस्योत्पत्तिकारणात् । योगिनामुपकाराय स्वेच्छया गृह्यते तनूम्' इति, 'तथैव योगिनां चापि ज्ञानिनां मन्त्रिणामपि । जपपूजानिमित्ताय निष्कलं सकलं भवेत्' इति च तत्रैव वातूलशुद्धे वचनात्, तदाश्रितपराशक्तिकल्पितान्गुणानादाय तथा व्यपदेशः । अथवा शिवः स्वयमेव शिवः शोभनत्वात्; शोभनत्वं च सर्वजविवृत्त्याणवकामंणमायेयाख्यानादिमलत्रयाभावरूपनैर्मल्यलक्षणं शुद्धत्वम् । अणुर्जीवः तस्यानादिजीवतापादकोऽविद्यासंबन्धः आणवं मलम्, अनादिकर्मफलवासनारूपं कार्मणं मलम्, अस्ति प्रकाशते इति व्यवहारसामग्र्यां सत्यां नास्ति न प्रकाशते इति व्यवहारयोग्यत्वरूपमावरणं मायेयं मलमिति सकलशिवगमप्रसिद्धम्; तादृशमलत्रयाभावश्च परमात्मन्यकर्मेवश्यं सर्वज्ञे संभवति इति निर्मलता । यथोक्तं वायुसंहितायाम्— 'अथवाशेषकल्याणगुणैकघन ईश्वरः । शिव इत्युच्यते साद्विः शिवतत्त्वार्थवेदिभिः' इति । तथा 'अनादिमलसंश्लेषप्रागभावात्स्वभावतः । अत्यन्तपरिशुद्धात्मेत्यतोऽयं शिव उच्यते' इति च । तथा तत्रैव प्रदेशान्तरेऽपि 'विशुद्धिः शिवता स्वतः' इति । वातूलशुद्धेऽप्युक्तम्

‘शुद्धत्वात्तु शिव प्रोक्त’ इति । यद्वा गेतेऽस्मिन्सर्व-
मिति शिव । सर्वकारणीभूतचिच्छक्तेरप्याधारतया परम
शिवस्यैव जगदाधारत्वात् । सर्वनिघृण्परिष्वलष्वशिवपद्वप्रहे
ष्या अस्वतन्त्रे’ इति स्वतन्त्रपदवाच्यकर्तृभिन्नेऽधिकरणे
औणादिकनिपातनात्साधु । यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येक
यस्मिन्निद स च वि चैति विश्व तमीशान वरद देवमीड्य
निचाप्येमा शान्तिमत्यन्तमेति’ इति श्रुते । अथवा शान्त्य
तीति शिव ‘शिवादयश्च’ इति जैनेन्द्रव्याकरणसूत्रेण कनि
इत्वमलोपयोश्च रूपमिति सुभूतिचन्द्र , निर्विकार इत्यर्थः ।
‘निष्क्रिय निष्कल शान्तम्’ ‘त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त-
म्’ इति च श्रुते । अथवा वष्टीति शिव । ‘वशकान्तौ’ इति
धातो पचाद्यचि घृपोदरादित्वाद्धर्णव्यत्यये अकारस्येकारादेशे
च शिव इति रूपम्, ‘हिसिधातो सिद्धाशब्दो वशकान्तौ
शिव स्मृत । वर्णव्यत्ययत सिद्ध पश्यक कश्यपो यथा’
इत्यभियुक्तोक्ते । तथा च इच्छाशब्द इत्यर्थः । यद्यपि
‘कर्तरि कृत्’ इत्यनुशासनात् कर्तृत्वस्य च धात्व-
र्थविषयकृत्याश्रयत्वरूपत्वात् प्रकृते पचाद्यन्प्रत्ययस्याश्रया-
र्थकत्वमलभ्यम्, तथापि ज्ञानादिगोचरकृतेरभावेन ज्ञाना-
दिवोधकधातूत्तरकर्तृप्रत्ययाना जानातीच्छति यतवे इत्या-

दिपु आश्रयलक्षकतया सप्रतिपन्नत्वेन इच्छाश्रयत्वपर्यव-
सानात् । सा चेच्छा शिवस्य चिद्रूपाया पराशक्तेर्भेद
एव, 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' इति श्रुतेः । वातूल
शुद्धेऽपि— 'तच्छिवेऽपि पराशक्तिः सहस्रांशसमुद्भवा । प-
राशक्तेः सहस्रांशादाविशक्तिसमुद्भवः ॥ आदिशक्तिसहस्रांशा-
दिच्छाशक्तिसमुद्भवः । इच्छाशक्तिसहस्रांशाब्जानशक्तिसमुद्भ-
वः ॥ ज्ञानशक्तिसहस्रांशाक्रियाशक्तिसमुद्भवः' इत्यभिधा-
नात् । 'शक्तिराज्ञापरा शैवी चिद्रूपा पारमेश्वरी । शिवेऽवति-
ष्ठत्यखिलं यया करणभूतया' इति, तथा 'तस्याङ्गमण्डला-
रूढा शक्तिरिच्छाद्वया परा । महालक्ष्मीरिति ख्याता इया-
मा सर्वमनोरमा' इति च शिवपुराणवचनाच्च । परं तु
पराशक्त्याश्रयस्य परमशिवस्य साक्षादेव तदाश्रयत्वे व-
क्तव्ये तदभेदात्कथंचित्समर्पणीयस्येच्छाशक्त्याश्रयत्वस्य क-
थनं सकलप्रपञ्चहेतुभूतावन्ध्येच्छाश्रयस्य तव भद्रमिलि-
तशरीरार्धप्रदाने को भार इति सूचनार्थम् । अथवा
वष्टि लोकहितमिति शिवः, रूपसिद्धिः प्राग्वत्; 'ममेश-
यति यन्नित्यं सर्वार्थानामुपक्रमम् । शिवमिच्छन्मनुष्या-
णां तेन देवः शिवः स्मृतः' इति भारतोक्तेः । यद्वा शिवं
मद्भलं करोतीति शिवः, शिवशब्दात्तत्करोतीति प्यन्तात्प-

चाद्याचि रूपम् ; तथा च श्रुतिः—‘ सर्वमन्यत्परित्यज्य शिव
 एको ध्येयः शिवंकरः ’ इति । महाभारतेऽपि ‘ ममा भवन्ति
 मे सर्वे दानवाभ्रामराश्च ये । शिवोऽस्मि सर्वभूताना शिव-
 त्व तेन मे सुराः ’ इति । तद्यमत्र संप्रहृष्टोक्तः— शैवे-
 ऽस्मिन्नगदीदृते दिशति च श्रेयः प्रजानामसौ शान्तिं याति
 समस्तगङ्गलगुणप्रामैकधीमायते । इच्छाशक्तिमुपैति निर्मल-
 तरश्चास्ते प्रकृत्येति च व्याचष्टे शिवनाम यस्य विभवं तस्मै
 परस्मै नम इति । एवं चात्र यावन्तोऽर्था दर्शितास्तावत्स्वपि
 तात्पर्यं शिवपदस्यास्ति ; स्तुत्यर्थं प्रवृत्ते तस्मिन्बहुप्रकार-
 स्तुतिक्रोडीकारस्य नानाकथाश्लेषकान्यस्थपदेषु तत्तत्कथोचि-
 तार्थकरोडीकारस्येव गुणत्वात् । एवमेतेषां योगार्थानां रूढि-
 मच्छब्देन प्रतिपादनं रूढिव्योगार्थानामसाधारण्यापनाभि-
 प्रायकमित्युक्तमेव । केवलयोगिकानां भक्तवत्सलादिपदाना-
 मपि रूढनामसंबलितपाठबलादेव तद्व्योगार्थासाधारण्याभि-
 प्रायकत्वं स्फुटमेव । तथा चात्र साधारण्ययोगार्थपराणां भक्त-
 वत्सलादिपदानामसाधारण्याभिप्रायस्य यद्यप्यन्येऽपि भक्त
 वत्सलाः सन्ति, तथापि ते न शिववद्भक्तवत्सलाः, अस्य
 हि पारमस्यमन्यादशमिति दृष्ट्या समर्थने ‘ भेदकातिशयो-
 क्तिः स्यात्तस्यैवान्यत्ववर्णनम् ’ इत्युक्तलक्षणा भेदकातिशयो-

क्तिः; भक्तवात्सल्य शिवसौवास्ति अन्यस्य तु कस्यापि नास्ति इत्यपलापदृष्ट्या समर्थने 'योगेऽप्ययोगः संबन्धातिशयोक्तिरितीर्यते' इत्युक्तलक्षणा संबन्धातिशयोक्तिश्च व्यज्यत इति दिक् । सर्वेष्वपि नामसु तत्तद्भूम्याद्भुतादिरसस्य परमेश्वरविषयरतिभावाङ्गतया रसवदलंकारो वेदितव्यः । तथास्मिन्नामनि रूपालंकार एक, 'नानार्थसंश्रयः रूपो वप्यावप्योभयास्पदः' इति तल्लक्षणात्; स च प्रथमः; वर्णैकविषयत्वात् । तथा शेते अस्मिन्जगदिति शिवः इति व्युत्पत्तौ प्रसिद्धं यज्जगदतिविस्तृतं तदप्यस्मिन्शेते असंवाधेन वर्तते इत्यर्थादधिकालंकारः, 'पृथ्वाधेयाद्यदाधाराधिक्यं तदपि तन्मतम्' इति तल्लक्षणात् । अत एव तादृशव्यापकताशालित्वनिबन्धनाद्भुतरसस्य परमेश्वरविषयरतिभावाङ्गतया रसवदलंकारः, 'रसस्य पराङ्गत्वे रसवदलंकारः' इति तल्लक्षणात् । शिवंकर इत्यर्थे कल्याणवाचिनः शिवशब्दस्य तज्जनके लक्षणया प्रयोग इति समर्थने हेत्वलंकारः, 'हेतुहेतुमतोरैक्यं हेतुं केचित्प्रचक्षते' इति तल्लक्षणात् । न च शिवशब्दस्य मङ्गलवाचिनो लक्षणया तद्वेतौ प्रयोगे नपुंसकतैव स्यात् न तु पुल्लिङ्गतेति वाच्यम्; लाक्षणिकानां शक्यालिङ्गनियमासिद्धेः, गङ्गायां घोष इत्यादिषु कचित्तत्सद्भावेऽपि गुणवचनानां म-

संकर इति । इह तु भेदेऽस्मिन्निश्व इति संसर्गे रसवदलंकारः, अस्मिन्संसर्गे संसर्गान्तरे च व्यासव्य वर्तते श्लेषः, संसर्गान्तर एव वर्तते हेत्वलंकार इति वैपन्यम् । तथाप्येकवाचकानुप्रवेशसंकरोऽव्याहत एव । तथाहि— लदाहृतश्लोकेऽपि संकीर्यमाणालंकारयोरधिकरणीभूतसंसर्गैक्यं नोक्तसंकरप्रयोजकम्, तथाहि सति एकवाच्यानुप्रवेशसंकरः सामानाधिकरण्यसंकर इत्यादिरेव व्यपदेशः स्यात्, न तु वाचकैक्यघटितोऽपि । किं तु संकीर्यमाणालंकारयोरधिकरणीभूतसंसर्गोपस्थापकैक्यमेवोक्तसंकरप्रयोजकम्, तस्यैव एकवाचकानुप्रवेशशब्दार्थानुगमात् । तच्च कचिरसंसर्गैक्ये भवति कश्चित्तद्देव इत्यन्यदेतत् । प्रकृते एकस्मिन्निश्वशब्दरूपे वाचके तदुपस्थाप्यसंसर्गद्वयाश्रयतया श्लेषः तदुपस्थाप्यैकसंसर्गनिष्ठतया रसवदलंकारानुप्रविष्टाविति युक्त एव तयोरेकवाचकानुप्रवेशः । असांशयिकस्तु रसवदलंकाराधिकालंकारयोरैकवाचकानुप्रवेशसंकर इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । इदं च श्रुतिभिद्धं नाम, 'नमः शिवाय च शिववराय च' 'तस्मात्सर्गमठः शिवः' 'न सप्त चासच्छिव एव केवल' इत्यादिनहुःश्रुतिप्रसिद्धेः । माहात्म्यं चास्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम्, 'अपि वा यश्चण्डालः शिव इति

त्वर्थलक्षणाया सर्वेषां पुयोगलक्षणायां च तादृशनियमाभावस्य सर्वसंप्रतिपन्नत्वात् । न च पुयोगस्थले न प्रकृतौ लक्षणा, किं तु स्त्रीप्रत्यय एव प्रकृत्यर्थसंबन्धिनी स्त्रियमाहेति वान्यम् ; तथा सति 'तस्येदम्' इति तद्धिते नाप्राप्ते आरभ्यमाणेन स्त्रीया तस्य बाधात्कदापि पाप्मीति तद्धितान्तरूपामिद्विप्रसङ्गात् । अतः प्रकृतिरेव यदा तत्साहचर्यात्तत्संबन्धिन्या स्त्रिया लक्षणया प्रवर्तते, तदा स्त्रीलिङ्गायाम्तस्याः स्वयधिकारविहितस्वार्थिको स्त्रीषिति सिद्धान्तः । स्पष्टं चैतत्प्रतिपादितं पुयोगसूत्रे महाभाष्ये— अतस्मिन्स्तच्छब्दश्चतुर्धा भवति, तात्पर्यात्तादृम्यात्तस्मात्तस्मात्साहचर्याद्येत्यादिना । एतच्च पदमञ्जरीदासवि स्पष्टम् । त्रयाणां चैतेषां संसृष्टिः । यद्वा एकवाचकानुप्रवेशलक्षण. संकरः । यद्यप्येकस्मिन्नेव संसर्गे लक्षणद्वययोगात् यत्रालंकारद्वयम् तत्रैव तयोरेकवाचकानुप्रवेशः संकरः । यथा 'विधुकरपरिरम्भावात्तनिष्यन्दपूर्णः शशिदण्डुपक्लपैरालनालैस्तरुणाम् । विकलितजलमेकप्रक्रियागौरवेण व्यरचि म द्रुतचित्तस्तत्र भैमीवनेन' इति । अत्र हि 'फटिकालवालानां चन्द्रिवासंबन्धप्रयुक्तनिष्यन्दवर्णने ममृद्धिमद्वर्णनरूपोदात्तालंकारस्य असंबन्धे संबन्धरूपाया अतिशयोक्तिश्च ममृद्धि' तयोरेकवाचकानुप्रवेशलक्षण.

संकर इति । इह तु भेदेऽस्मिन्निश्व इति संसर्गे
 रसवदलंकारः, अस्मिन्मंसर्गे मंसर्गान्तरे च व्यासज्य
 वर्तते श्लेषः, संसर्गान्तर एव वर्तते द्वैत्वलंकार इति
 वैषम्यम् । तथाप्येकवाचकानुप्रवेशसकरोऽव्याहृत एव ।
 तथाहि— उदाहृतश्लोकेऽपि संकीर्त्यमाणालंकारयोरधिकर-
 णीभूतसंसर्गेक्यं नोक्तसंकरप्रयोजकम्, तथाहि सति एक-
 वाक्यानुप्रवेशसंकरः सामानाधिकरण्यसंकर इत्यादिरेव व्य-
 पदेशः स्यात्, न तु वाचकैक्यघटितोऽपि । किं तु संकी-
 र्यमाणालंकारयोरधिकरणीभूतसंसर्गोपस्थापकैक्यभेदोक्तसंक-
 रप्रयोजकम्, तस्यैव एकवाचकानुप्रवेशशब्दार्थानुगमात् ।
 तच्च कचित्संसर्गेक्ये भवति कश्चित्तद्देद इत्यन्यदेतत् । प्र-
 कृते एकस्मिन्निश्वशब्दरूपे वाचके तदुपस्थाप्यसंसर्गद्वया-
 श्रयतया श्लेषः तदुपस्थाप्यैकसंसर्गनिष्ठतया रसवदलंकार-
 श्रानुप्रविष्टाधिति युक्त एव तयोरेकवाचकानुप्रवेशः । भसाश-
 यिकस्तु रसवदलंकाराधिकालंकारयोरेकवाचकानुप्रवेशमंकर
 इत्यलं प्रमत्तानुप्रसक्त्या । इदं च श्रुतिभिद्धं नाम, 'नमः
 शिवाय च शिवतराय च' 'तस्मात्सगंगतः शिवः' 'न सप्त
 चामच्छिव एव केवलः' इत्यादिबहुश्रुतिप्रमिद्धेः । माहात्म्यं
 चास्य श्रुतिस्मृतिप्रमिद्धम्, 'अपि वा यश्चण्डालः शिव इति

वाचं वदेत्तेन सह संवसेत्तेन सह संवदेत्तेन सह भुञ्जीत' इति श्रुतेः 'यद्व्यक्षरं नाम गिरेरितं नृणां सकृत्प्रसङ्गादयमाशु हन्ति तत् । पवित्रकीर्तिं समलङ्घयशासनं भवानहो द्वेष्टि शिवं शिवेतरः' 'महापातकविच्छिन्नै शिव इत्यभरद्वयम् । अलं नमस्क्रियायुक्तो मुक्तये कल्पते मनु.' इत्यादिस्मृतेश्च । अत एव शिवनाम्नि शिवनामघटिते श्रीमत्पञ्चाक्षरे च जीवरत्नव्यवहारः शिवागमवेदिनाम् । 'तस्मात्सह तथा शक्त्या हृदि पश्यन्ति ये शिवम् । तेषां ज्ञानशक्तिकी सिद्धिर्नैतरेषामिति श्रुति' इति शिवपुराणोक्तरीत्या सकलश्रेयः-कारणभूतसर्वतत्त्वोत्तीर्णश्रीसाम्बशिवप्रतिपादकतया च अस्या नाम्नः सर्वातिशायित्वमित्यभियुक्ताः ॥ १ ॥

एवं श्लोचप्रतिपाद्यं सदाशिवं कारणभूतपरमेशिवाभेदेन स्तुत्वा कार्यभूतमहेश्वराभेदेनापि स्तौति— महेश्वर इति । 'ईश ऐश्वर्ये' इति धातोः, 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' इति कर्तरि वरत्प्रत्यये ईश्वर महांश्यासावीश्वर इति विग्रहे 'स-न्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा, पूज्यमानै.' इति समासः । महत्त्वं ये-श्वरे समभिव्याहृतधातूपात्तेशितृत्वद्वारकमसंकुचितविषयत्वरूपम्, स्वर्गादियत्किञ्चिदीशितृत्वयोगादीश्वरत्वं हि इन्द्रादीनामप्यस्ति ; यदादाय पद्मिषप्रालम्बे सत्पातशान्तिप्रकरणे इन्द्र-

यमादिषु 'ईश्वराय स्वाहा' इति मन्त्रः प्रवृत्तः; शिवस्तु महेश्वरः तेषामपीश्वरत्वात्, 'ध्येयः सर्वैश्वर्यसंपन्नः सर्वेश्वरः शंभुराकाशमध्ये' इति श्रुतेः; 'सेन्द्रादिषु च देवेषु तस्य त्वैश्वर्यमुच्यते' इति भारतवचनाच्च । एतदभिप्रायमेव च 'महेश्वरश्च भूतानां महतामीश्वरश्च सः' इति भारतवचनम् । महतः प्राणिन इन्द्रादीन्प्रत्यपि यदस्येशितृत्वं वर्तते, इदमेव एतदीयेशितृत्वस्य महत्त्वमिति; न तु महतामीश्वरो महेश्वर इति पृथीतत्पुरुषव्युत्पत्त्यन्तरप्रदर्शनपरम्, तथा सति व्यधिकरणत्वादुत्तरपदस्य 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' इत्यात्वाभावप्रसङ्गात् । यद्वा ईशितृत्वे महत्त्वम् इतरजनाज्ञया अप्रवर्तनीयेष्वपि कार्येषु प्रवर्तकत्वम्, अङ्गेषु जघन्यस्य गुह्यस्य पूजने केनापि प्रवर्तयितुमशक्ये सर्वलोकप्रवर्तनात् । यथोक्तं भारते—'सत्येन ब्रह्मचर्येण लिङ्गमस्य यथास्थितम् । समर्चयन्ति लोकाश्च महेश्वर इति स्मृतः' इति; अयमर्थः— यथास्थितं लिङ्गरूपेणैव स्थितम्, न तु रूपान्तरेण तिरोहितमपि; एवंभूतं लिङ्गं लोकाः समर्चयन्ति, तच्च न यथाकथंचिदवज्ञया, किं तु सत्येन ब्रह्मचर्येण सत्यब्रह्मचर्यादिसकलनियमोपेतया महत्या भक्त्या पूजयन्ति यतः, अतः इतरदेवतासाध्यकार्यप्रवर्तकतया सर्वत्राप्रति-

इतत्वात् महदीशितृत्वमस्येति महेश्वर इति स्मृतः इति ।
एतदृष्ट्यैव आनुशासनिकेऽप्यभिहितम्— ‘यस्य ब्रह्मा च
विष्णुश्च त्वं च शक्र सहामरैः । अर्चयध्वे सदा लिङ्गं तस्मा-
च्छ्रेष्ठतरो हि कः’ इति । अयं च महेश्वरः सांख्यानामेव
मतभेदेन पुरुषपदवाच्यं पञ्चविंशतितमं तत्त्वम्, ततोऽप्यु-
त्तीर्णं पण्डितितमं तत्त्वं वा ; उभयथापि श्रुतेः स्मृतेश्च ।
तत्र प्रथमे तावत् ‘माया तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महे-
श्वरम्’ इति श्रुतिः ; स्मृतेश्च शिवपुराणे वायवीयसंहिता-
याम्— ‘अथवा त्रिगुणं तत्त्वं मायेयमिदमव्ययम् । मायां
तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ॥ मायाविशोभकोऽन-
न्तो महेश्वरसमन्वयात्’ इति । योगपातञ्जलेऽपि— ‘कृश-
कर्मविपाकाशयैरपरामृष्टपुरुषविशेष ईश्वरः’ इति पुरुषे ईश्व-
रपदप्रयोगाच्च । द्वितीयेऽपि बाजसनेयके श्रूयते— ‘यो वे-
दादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिलीन-
स्य यः परः स महेश्वरः’ इति ; अस्यार्थः— यः ईश्वरः
वेदादौ स्वरः प्रोक्तः वेदादौ विद्यमानः स्वरः प्रणवः ‘प्रण-
वाद्या मुने वेदाः प्रणवे पर्यवस्यताः’ इति स्मरणात्, स
प्रोक्तः ‘वाच्यवाचकयोर्भेदो नात्यन्तं विद्यते क्वचित्’ इति
यचनान् । अत एवाथर्वशिरामि शिवनाम्नां प्रणववाच-

कत्वेन निर्वचनम्, 'तस्य वाचकः प्रणवः' इति योगसूत्रं च प्रणवस्य शिववाचकत्वे प्रमाणम् । वेदान्ते च प्रतिष्ठितः तात्पर्यविश्रान्तिभूमितया स्थितः, वेदान्तसमधिगम्य इति यावत् ; 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' 'ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुः' इति श्रुतेः । तस्य प्रकृतिलीनस्य लीनबद्धीनः भोक्तृत्वार्थः । यो हि यां भुङ्क्ते स तदेकरसत्वात्तस्यामेव लीन इति व्यवह्रियते, एवं-भूतस्य पुरुषस्यापि यः परः प्रेरकतयोत्कृष्टः, संयन्त्रसामान्य-विवक्षया षष्ठी, स महेश्वर इति । तथा च वायुसंहितायाम्— 'त्रयोविंशतितत्त्वेभ्यः परा प्रकृतिरुच्यते । प्रकृतेस्तु परं प्राहुः पुरुषं पञ्चविंशकम् ॥ यं वेदादौ स्वरं प्राहुर्वाच्य-वाचकमावतः । वेदैकवेद्ययाधार्याद्वेदान्ते च प्रतिष्ठितः ॥ स एव प्रकृतौ लीनो भोक्तायं प्रकृतेर्यतः । तस्य प्रकृति-लीनस्य यः परः स महेश्वरः ॥ तदधीनप्रवृत्तित्वात्प्रकृतेः पुरुषस्य च' इति । यद्वा, त्रिमूर्तितिरोधायकत्वान्महेश्वरः ; मन्ति हि पञ्च कृत्यानि सृष्टिस्थित्युपसंहारतिरोधानानुमह-रूपाणि सकलतन्त्रपुराणप्रसिद्धानि ; तान्येव ब्रह्मादिपदप्रवृ-त्तिनिमित्तानीति व्यक्तं शिवपुराणे ; यथोक्तम्— 'शिवो महेश्वरश्चैव रुद्रो विष्णुः पितामहः । संसारवैद्यः सर्वज्ञः

परमात्मेति गुरुयत ॥ नामाष्टकमिदं तस्य प्रतिपादकमी
 शितु । आद्यं तु पञ्चकं तत्र शान्त्यतीताद्यनुक्रमात् ॥
 सद्भा सदाशिवादीनां पञ्चोपाधिपरिमहात्' इति । तदर्थं
 लाभप्रकारस्तु 'अशू व्याप्तौ' इति घातारन्तर्भावितव्यथां
 दाशुत्वोपाधिकादाशु व्यापयति स्वस्मिन्नन्तर्भावयति त्रिमूर्ती
 रित्यर्थे 'अभ्रातेराशुकर्माणि वरट्च' इत्युणादिसूत्रेण चकारा
 दुपघाया ईश्वरविधायिना वरट्प्रत्ययेन ईश्वर इति रूपम् । म
 हत्पदं च सकलजादुपसहारकसहारकरुद्राद्विशेषं व्यापयि-
 तुम् । व्याप्तिश्च मरणमित्यागमेषु प्रसिद्धम्, 'गुरोर्व्याप्तिदिन
 चैव' इत्यादिना तन्त्रराजादिषु प्रयोगात् । तन्मूलं च व्या-
 पत्यात्मनः परिच्छेदधीहेतुशरीराद्यवच्छेदकनाशो मरणम्,
 तस्मिन्सत्यात्मनो व्याप्तिरप्रतिबद्धा परमात्मनि घटाद्यवच्छेद
 कनाशो तदवच्छिन्नाकाशस्येव महाकाश इति । एव च त्रिमू-
 र्त्युपसहाररूपतुरीयकृत्यसाधक इति फलितम् । अस्य च
 महेश्वरस्य व्यूहं पञ्चविंशतिमूर्त्यात्मक इति प्रागेव वातूल
 शुद्धवचनमुदाहृतम् । अस्य च समष्टयभिमानिनो मूर्तिरा
 युधान्याभरणानि च तैस्तैव दर्शितानि । यथा— 'नाना
 रूपधरो द्रवो नानाभेदसमन्वित । नानाचिद्वसमोपेतो ना-
 नालीलापरो हर ॥ जटामकुटसयुक्तमेकवक्त्र त्रिनेत्रकम् ।

सर्वाभरणसंयुक्तमेवं पद्मासने स्थितम् ॥ वरदामयदस्तं
 च मृगीपरशुधारकम् । इदं रूपं महेशस्य रूपभेदमथो-
 ऽष्ट्यु' इति । अत्रेदं तत्त्वम्— अस्ति त्रिमूर्तिजनिका तुरी-
 या ब्रह्मणो मूर्तिः; 'ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्यम्' 'सर्व-
 मिदं ब्रह्मविष्णुकद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयन्ते' इति श्रुतेः । स एव
 परमशिव इति पुराणागमेषु प्रसिद्धः । स च त्रिधा भिन्नः,
 परमशिवसदाशिवमहेश्वरभेदात् । तत्र परमशिव एकः,
 सदाशिवः पञ्चभेदः, शिवसादाख्यमूर्तसादाख्यमूर्तसादाख्य-
 कर्तृसादाख्यकर्मसादाख्यभेदात्; महेश्वरः पञ्चविंशतिभेदः
 चन्द्रशेखरादिभेदात्— इत्याहृत्य परमशिवतत्त्वं त्रिव्यूहमे-
 कत्रिंशद्भेदं च; सर्वं चैतद्वातूलशुद्धे तत्त्वभेदपटले प्रथमे
 प्रपञ्चितम् । तत्रायं संग्रहश्लोकः— 'शिवमेकं विजानी-
 यात्सादाख्यं पञ्चधा भवेत् । महेशस्तु महासेन पञ्चविंशति-
 भेदकः ॥ एतद्वै तत्त्वसंयुक्तमेकत्रिंशदिति स्मृतम्' इति;
 'एवं तत्त्वं त्रिभेदं तु ममासात्परिकीर्तितम्' इति च ।
 तत्र महेश्वरस्य साक्षादेव त्रिमूर्तिजनकत्वं शिवागमेषु शिव-
 पुराणेषु च प्रसिद्धम् । यथोक्तं वातूलशुद्धे— 'महेश्वरसह-
 स्रांशादुद्भूतदेवसमुद्भवः । महेश्वरस्य कोट्यशाद्रूपविष्णुसमु-
 द्भवः' इति । तथा पाद्ये शिवराघवसंवादे— 'य एकः

शाश्वतो देवो ब्रह्मबन्धः सदाशिवः । त्रिलोचनो गुणाभा-
 रो गुणातीतोऽक्षरोऽव्ययः ॥ जाता सिस्तृक्षा तस्याथ वी-
 क्ष्यात्मस्थं गुणत्रयम् । दक्षिणादसृजत्पुत्रं ब्रह्माणं वामतो
 हरिम् ॥ पृष्ठदेशे महेशानं त्रीन्पुत्रानसृजत्प्रभु ' इति । योगा-
 चार्यस्तु भगवान्पतञ्जलि व्याख्याचार्यशब्दितः स्वप्रणीते वैद्य
 मन्थे जगत्सृष्टिकथनावसरे महेश्वराद्बुद्धस्य रुद्राद्विष्णोस्ततो
 ब्रह्मणश्चोत्पत्तिमाह, तदपि साक्षात्परंपरासाधारण्यात् 'स-
 र्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयन्ते' इति श्रुत्या न वि-
 रुध्यत एव । यथोक्तम्— 'पराच्छिवः शिवाच्छक्ति शक्ते-
 र्नादसमुद्भवः । नादाद्विन्दूदयस्तस्मात्सदाशिवसमुद्भवः ॥ स-
 दाशिवान्महेशस्य ततो रुद्रसमुद्भवः । रुद्राद्विष्णुस्ततो ब्रह्मा
 ततः सर्वमिदं जगत्' इति । परमशिवस्य तु वातूलशुद्धे
 एकत्वेन कीर्तितस्यापि 'अनुग्रहाय भक्तानां स्वेच्छया गृह्यते
 तनुम्' इति तत्रैव सूचिततया महाकामेश्वरादयो मूर्तयः
 काश्चिदतिरहस्याः सन्ति ताश्चोपदेशैकसमधिगम्या इति
 मन्थे न लिख्यन्ते । संहाररुद्रव्यूहास्तु हरमृदभवाख्या
 वायुसंहितादिप्रसिद्धाः । अन्याश्च विशालाश्रम्याणुरुद्रील-
 लोहितादयः तत्तत्पुराणप्रसिद्धाः; ताश्च यथावयममे दर्शयि-
 ष्यन्ते । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम, 'मायिनं तु महेश्वरम्'

‘तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्’ ‘यः परः स महेश्वरः’
इत्यादिश्रुतेः ॥ २ ॥

एवं स्तोत्रप्रतिपाद्यं सदाशिवं तिरोधायकमहेश्वरमूर्त्या-
त्मनानुसंधाय क्रमप्राप्तसंहारकरद्रमूर्त्यात्मनानुसंधत्ते— शंभु-
रिति । शमित्यव्ययं सुखवाचि, भवतिश्चान्तर्भावितण्यर्थः,
शं सुखं भावयति उत्पादयतीति शंभुः; जुप्रकरणे ‘मित-
द्वादिभ्य उपसख्यानम्’ इति कर्तैरि जुप्रत्ययः, शिवंकर
इत्यर्थः; ‘शिव एको ध्येयः शिवंकरः’ इति श्रुतेः । यद्वा,
भवतिरयं प्राप्त्यर्थः, शं भवति प्राप्नोति इति शंभुः, प्राग्देव
जुप्रत्ययः, आनन्दवानित्यर्थः, ‘आनन्दं ब्रह्मणो रूपम्’
इति श्रुतेः । यद्वा, शं सन् सुखस्वरूपः सन् भवति सत्ता-
भय इति शंभु, ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इति श्रुतेः । इदं
च नाम सत्त्वप्राधान्यज्ञापकम्; यथा चेदं तथा सार्विक
इति नामव्याख्यानावसरे वक्ष्यते । अत एवात्रत्यप्रथमव्या-
ख्यानस्य शिवयतेः पञ्चाशच्चि शिव इति शिवनामव्याख्या-
नयेदेन गतार्थतायामपि सत्त्वप्रधानतायां बहुसमाख्याप्रमा-
णोपन्यासपरतया न पौनरुक्त्यम् । यद्वा तत्तन्नामसु संभव-
दर्थवर्णनस्य ये पुनरुक्ता अर्थास्ते तत्र वात्र वा कचिद्वि-
क्षितव्या इत्यभिप्रायकत्वादपौनरुक्त्यम् । अत्र प्रथमव्या-

स्थानस्य संहारकद्रपरत्वम्; अनादौ संसारचक्रे नानायोनिषु
 परिभ्रमतां जीवानां कतिपयकालविश्रान्तिरूपोपसंहारसुख-
 प्रवर्तकत्वप्रदर्शनादुपपन्नम्, भिषक्कृतघ्नणच्छेदो घ्नणार्ता-
 नामिव शिवकृतोपसंहारः प्रजानां सुखावहत्वादयाकृत्यमिति
 शिवपुराणवचनात् । यथोक्तं वायवीयसंहितायाम्— ‘नि-
 दानक्षस्य भिषजो रुग्णे हिंसां प्रयुञ्जतः । न किञ्चिदस्ति नै-
 र्घृण्यं घृणैवात्र प्रयोजिका’ इति । तथा च महाभारते शान्ति-
 पर्वणि त्रिमूर्त्यन्तर्गते कट्रे शंभुपदप्रयोगः— ‘यं विष्णुरि-
 न्द्रः शंभुश्च प्रश्ना लोकपितामहः । स्तुवन्ति विविधैः स्तो-
 त्रैर्देवदेवं महेश्वरम् ॥ तमर्चयन्ति ये शश्वद्गुणोप्यतितरन्ति
 ते’ इति । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम; ‘सर्वेश्वरः शंभुरा-
 काशमध्ये’ इति ॥ ३ ॥

अथ क्रमप्राप्तविष्णुमूर्त्यात्मकतां सूचयितुं तत्कृत्यभूतज-
 गद्रक्षाकर्तृत्वेनानुसंधत्ते— पिनाकीति । त्रिपुरदहनमगये
 शरानलज्वालाया पिहितवान् नाकं पिनाक इति टीकासर्व-
 स्वे; अपेः पिधानार्थस्यापि निपातानामनेकार्थतया प्रकृते
 पिधानकर्तृपरस्य ‘अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया’
 इति समासे ‘वष्टि वागुरिः’ इत्यकारलोपे च रूपम् ।
 यद्यपि कटाक्षमात्रेण त्रिपुरं दग्धम्, तथापि शर-

स्थकालान्यादिप्रार्थनया मुक्तेन शरेण दग्धमेव त्रिपुरं
 पुनर्दग्धमिति पौराणिकोक्तेरुक्तयोगार्थनिर्वाहः । यथोक्तं लि-
 ङ्गपुराणे— सोमश्च भगवान्विष्णुः कालाग्निर्वायुरेव च ।
 शरे ऋक्स्थिताः सर्वे देवमूचुः प्रणम्य तम् ॥ दग्धमप्यथ
 देवेश वीक्षणेन पुरप्रयम् । अस्मद्वितार्थं देवेश शरं मोक्ष-
 मिहार्हसि ॥ अथ संसृज्य धनुषा ज्यां हसंस्त्रिपुरार्दनः ।
 मुमोच बाणं विप्रेन्द्रा विकृत्याकर्णमीश्वरः ॥ तत्क्षणात्तत्पु-
 नर्दग्धं त्रिपुरं तच्छरार्चिषा' इति । महाभारते उपमन्यूपा-
 ख्यानेऽप्युक्तम्— ' इन्द्रायुधसहस्राभं धनुस्तस्य महात्मनः ।
 पिनाकमिति विख्यातं स च वै पन्नगो महान् ॥ सप्तशीर्षो
 महाकायस्तीक्ष्णदंष्ट्रो विपोलवण' । ज्यावेष्टितमहामीव, स्थितः
 पुरुषविग्रहः ॥ शरश्च सूर्यसंकाशो दृष्टः पाशुपताह्वयः । येन च
 त्रिपुरं दग्धं सर्वदेवमथः शरः' इति । स च तपस्रतः कण्व-
 स्य शिरः प्रदेशोद्भूताह्वलीकादुत्पन्नेन वेषुना शिवविष्णुसो-
 मानुदिश्य नृक्षणा प्रणीतेषु त्रिषु चापेषु प्रथमः ; यथोक्तमु-
 मामहेश्वरसंवादे— ' युगान्तरे महादेवि कण्वो नाम महा-
 गुनिः । स हि दिव्यां तपश्चर्यां कर्तुमेवोपचक्रमे' इत्यारभ्य,
 ' पिनाकं नाम मे चापं शार्ङ्गं नाम हरेर्धनुः । तृतीयमव-
 शेपेण गाण्डीवमभवद्धनुः । तच्च सोमाय निर्दिश्य भद्रा

लोकं गतः पुनः' इत्यन्तेन । तद्वान्पिनाकीति प्रशंसायां
 मत्वर्थीय इति । प्रशंसा च— 'नमस्ते अम्बु धन्वने'
 'अवतस्य धनुस्त्व॑ महस्राक्ष गतेषुधे' 'या ते हेतिर्मीढुष्ट
 म हस्ते बभूव ते धनुः' 'अहन्विभार्धि सायकानि धन्वा'
 इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धवैभववत्त्वात् । अथवा, पाति रक्षति जग-
 दिति पिनाकः, 'या ते हेतिर्मीढुष्टम हस्ते बभूव ते धनुः ।
 तथास्मान्विश्वतस्त्वमयक्ष्मया परिच्युज' इति श्रुतेः ; 'पिना-
 काद्यश्च' इत्यौणादिकनिपातनेन पातेरौणादिकाकप्रत्ययस्य
 नुगागमस्य इकारान्तादेशस्य च निपातनात्साधुः । तद्वान्-
 पिनाकीति प्राग्वत् । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम, 'प्राणे-
 श्वरः कुत्तिवासाः पिनाकी' इति ॥ ४ ॥

शशिशेखर इति । शशाकारो लाञ्छनाविशेषः शशः
 सोऽस्यास्तीति शशी, स शेखरो यस्येति तथोक्तः । अयं
 चन्द्रः परमेश्वरस्य ज्ञानरूप इति शिवागमे दर्शितम् । यथो-
 त्तम्— 'ज्ञानचन्द्रकलाचूडं दशदिग्वाहुमण्डलम्' इति ।
 तथा बराहपुराणेऽपि सेनान्यर्थं स्तुवतां देवानां वचनम्—
 'जटास्वरूपेण समस्तमागराः कुलाचलाः सिंधुवहाः सर्व-
 तः । शशी परिज्ञानमिदं तव रियतं न देव पश्यन्ति कुदृष्ट-
 यो जनाः' इति । चन्द्रस्य च ज्ञानरूपत्वकीर्तनम्, 'सोमो

गौरी अधिभितः' इति श्रुत्या 'अहमसिजिरोनिष्ठस्त्वं सोम-
शिरसि स्थिता । अग्नीषोमात्मकं विश्वमावाभ्यां समधिष्ठि-
तम्' इति शिवपुराणवचनेन च चिच्छक्तिरूपगौरीशरीर-
तयावगमितत्वात्तत्तादात्म्याभिप्रायम्; एवंभूतचन्द्रोच्चरत्वो-
क्त्या स्रष्टव्यजगदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानसूचनेन स्रष्टृया-
स्य प्रथमं कृत्यं सूचितम् । अथवा सर्वजीवसमष्टिभूतसो-
मधारकत्वकीर्तनेन वा स्रष्टृत्वसूचनम् । तथात्वं च सोमस्य
सर्वशरीरेषु विद्यमानः क्षेत्रज्ञ एव मूर्तामूर्ते द्वे रूपे बभार त-
स्यामूर्त रूपं क्षेत्रज्ञः मूर्त तु रूपं क्षीरोदमथनोद्धृतः सोम
इति वराहपुराणे प्रजापालमलयतपःसंवादे प्रपञ्चितम् ।
यथोक्तं तत्रैव— 'वर्हिमस्तु मधिते जातः पुनः सोमो
महीपते । योऽसौ क्षेत्रज्ञसंज्ञो वै देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥
स एव सोमो मन्तव्यो देहिनां जीवसंज्ञितः' इति । यद्वा
अनेन मृदुद्वयता सूच्यते; तथाहि— दक्षाध्वरेऽनपराधो-
ऽपि चन्द्रः संभ्रमवशात्कुक्षेन वीरभद्रेण इतरैरपराधिभिः
सह शिक्षितः; पश्चात्स्वानपराधितावेदनदृष्टेन परमेश्वरेणा-
दण्ड्यदण्डनदोषशान्तये शिरसा धारित इत्यानुशासनिके
उपामहेश्वरसंवादे दर्शितम् । यथोक्तम्— 'सोमस्तत्र मया
देवि कुपितेन भयार्दितः । पश्यंश्चानपराधी सन्पादाङ्गुष्ठेन

ताडितः ॥ तथा विनिकृतेनाहं सामपूर्वं प्रसादितः । तन्मे चिन्तयतश्चास्मीत्पश्चात्तापः पुरा श्रिये । तदा प्रभृति सोमं हि शिरसा धारयाम्यहम् । एवं मे पापहानिस्तु भवेदिति मतिर्मम' इति । इयं च महेश्वरमूर्तिषु प्रथमा मूर्तिः कर्मसादाख्यादुत्पन्ना, 'प्रथमं सोमधारी च' इति, तथा 'इन्दुधार्यादि पण्णां तु कर्मसादाख्यसंभवः' इति वातूलशुद्धवचनात् । इदं च सकलपुराणेतिहासप्रसिद्धं नाम ॥ ५ ॥

वामदेव इति । वामः सुन्दरः, 'मङ्गलायतनं देवं युषानमतिमुन्दरम् । ध्यायेत्कल्पतरोर्मूले सुखासीनं सहोमया' इत्यागमवचनात्; स चामौ देव इति कर्मधारयः । यद्वा वामो वक्रः लोकविलक्षणकपालधारणाद्याचारशाली, स चामौ देव इति प्राग्वत् । अथवा वामं लोकविलक्षणं यथा भवति तथा देवः क्रीडाशाली विस्पष्टपटुवद्वा कर्मधारयः । अथवा वामेन वामार्धेन वामार्धाभिमानिन्या चिच्छक्त्येति यावत्, देवः क्रीडाशाली इति, 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन' इति तत्पुरुषः, 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते परास्य शक्तिर्विनिधैव श्रूयते स्वामाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति ध्रुव्या शिवे औदासीन्यस्य शब्देः सकलकार्यनिर्वाहकत्वस्य शिवापृथग्भावस्य च

तिमायां प्रतिष्ठितम्' इति शिवपुराणवचनात् । एवं चास्या
मूर्तेरम्बिकासमानरूपतया शिवपुराणागमेषु श्रवणात्प्राग्व्या-
ख्यातं सौन्दर्यं लोकविलक्षणत्वं ध्यानयापि दिशा सम-
र्थितं भवति ॥ ६ ॥

विरूपाक्ष इति । विरूपाणि विरुद्धस्वरूपाणि लोकविरु-
द्धत्रित्वसंख्याविशिष्टानीति यावत्, एवंभूतान्यक्षीणि अस्मेति
बहुव्रीहिः ; 'बहुव्रीहौ सकध्यङ्गो स्वाङ्गात्पच्' इति पच्प्र-
त्ययः । त्रिलोचन इत्यर्थः । तथा च श्रुति — 'त्रिलोचनं नील-
कण्ठं प्रशान्तम्' इति । यद्वा, विरूपाणि लोकविलक्षणान्यक्षा-
णि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि बाह्यादीनि च यस्य, स तथोक्तः ।
इन्द्रियाणीत्युपलक्षणं धातूनामपि, लोके हि आहंकारिकाणि
भौतिकानि वा इन्द्रियाणि, भौतिकाश्च त्वगाद्या धातवः,
नैवं परमेश्वरस्य, 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' 'अपाणि-
पादम् — अश्रोत्रम्' इत्यादिश्रुतेः, 'अप्राकृतशरीरं तमति-
मन्मथरूपिणम् । घृतरातिघनीभूतमग्निदानन्दविग्रहम्' इति
शिवपुराणवचनान्, 'नास्य देहेऽग्नि रश्मिरं न मांसं ना-
स्ति किञ्चन । प्रतिनिम्बमिवाकाशे नक्रचापमिवाम्बरे ॥
ज्योतिर्मयतया सिद्धमिदं सादाशिवं यप' ॥

एवं तन्त्रात्मकं रूपमीश्वरस्य विचिन्तयेत्' इति । अत्र लि
लोचन इति प्रथमव्याख्याने 'इच्छाज्ञानक्रियारूपविलम्बोच-
नत्रयम्' इति शिवागमवचनाच्छक्तित्रयात्मकत्वं सूचितम् ।
द्वितीयव्याख्याने तु अप्राकृतविग्रहत्वं स्पष्टमेव । यस्त्वर्थ
विरूपाणि सोमसूर्याग्निरूपतया विविधरूपाणि अक्षीणि
यस्येति, स उत्तरत्र 'सोमसूर्याग्निलोचनः' इति नाम्ना
बह्व्यत इति नेह लिखितः । इदं च श्रुतिप्रमिद्धं नाम,
'ऊर्ध्वरेत विरूपाश्च विश्वरूपाय वै नमः' 'विरूपाक्षोऽसि
दन्ताक्षि तस्मै विरूपाक्षाय दन्ताक्षये' इति ॥ ७ ॥

कपर्दीति । 'पर्वं पूर्वी' इति धातोः संपदादित्वाद्भावे
क्विपि 'राष्ट्रोप' इति वलोपे पशब्दः पूर्तिवाची; अन्तर्भा-
वितण्यर्थात्तत एव धातोः 'कर्तरि वा क्विपि पूरपर्यायः
पशब्दः; कशब्दो जलवाची, 'मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि क
कं शिरोऽनुताः' इत्यमरकोशान् । कस्य पः जलप्रवाहः, स
च गङ्गो विवक्षितः, तेन दायति शुध्यति इत्यर्थे 'दैव् शोधने'
इति धातोः 'सुपि स्थः' इत्यत्र सुपीति योगविभागात्सुप्युप-
पदे आतो धातोः कप्रत्ययो भवतीति कर्तरि कप्रत्यये कपर्द
इति रूपम् । शुद्धिश्चात्र नैर्मल्यं न तु पावित्र्यम्; स्वतः
पावित्रस्य तत्कृतपावित्र्यानपेक्षणम् । यथोक्तं रामायणे—

‘पपात जाह्नवी पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्धनि’ इति । यद्वा,
 कपः गङ्गाप्रवाह एव, तं दायति शोधयति, ‘मवाङ्गयतितं
 तोर्यं पवित्रमिति पस्पृशुः’ इति रामायणोक्तरीत्या पवित्रीक-
 रोतीत्यर्थे अन्तर्भावितप्यर्थादपि कर्मण्युपपदे ‘आतोऽनुपसर्गे
 कः’ इति कः । अथ वा कपरं गङ्गाप्रवाहं ददाति भङ्गीरथा-
 येति वा कपर्दः, जटानां ग्रन्थिविशेषः, सोऽस्यास्तीति
 कपर्दी । अत्र प्रथमव्याख्याने गङ्गाधरत्वमात्रपर्यवसाने व-
 र्ण्यमाणगङ्गाधरनाम्ना पौनरुक्त्यात्, तावानपि जलप्रवाहो
 मार्जनवस्त्रस्यवारिवच्छुद्धिमात्रफलकोऽभूत्, न तु भूमौ
 निपपातेति पर्यवसानाद्गङ्गातिरोभावलक्षणो माहिमा सूचितः ।
 द्वितीये तु ‘शुतामिच्छयिता दृष्टा स्पृष्टा पीतावगादिता ।
 गङ्गा तारयते नृणामुभौ वंशौ विशेषतः’ इत्यानुशासनिकव-
 चनप्रतिपन्नस्य तावतोऽपि गङ्गापाविश्रयस्य भगवज्जटास्परीः
 कारणमिदमुक्त्या ‘एवंविधे कलियुगे दोषाणामेकशोधनम् ।
 महादेवनमस्कारो ध्यानं दानमिह श्रुतिः’ इति कौर्मि, ‘अप-
 वित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा । यः स्मरेद्देवमी-
 शानं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः’ इति शिवधर्मे च प्रसिद्धं शि-
 वस्य सर्वोतिशायि पावनत्वं सूचितम् । तृतीयव्याख्याने कानां
 प्रवाहमेव पुनर्ददातीत्युक्त्या दूषोपलज्जलबिन्दुकजिकामात्र-

रूपतया तिरोभावितस्य जलस्य पुनस्तावत्प्रवाहरूपेणाविर्भा-
वन कृतमित्यप्रतिदत्तत्वाच्छब्दलक्षणमैश्वर्य सूचितम् । इदं
च श्रुतिप्रसिद्धं नाम, 'नमः कपर्दिने च व्युत्तकेशाय च'
इति, तथा 'अयं सोमः कपर्दिने' इति च ॥ ८ ॥

नीललोहित इति । नीलश्चासौ लोहितश्चेति 'विशेषण
विशेष्येण बहुलम्' इति समासः । यद्यप्युभे अपि विशेषणे
एव, तथापि विशेषणविशेष्यभावे कामचाराशीलस्य विशेषण
ताविवश्रया समासः कृतः, 'न हि भवति कृष्णतिलः इति
प्रयोक्तव्ये तिलकृष्णः इति' इति महाभाष्योक्ते द्रव्यगुणसं-
निपाते द्रव्यस्य विशेष्यतानियमेऽपि गुणद्वयसंनिपाते विशेष-
णविशेष्यभावे कामचारस्य सर्वसंप्रतिपत्तेः । पुराकल्पे शि-
वो मे पुत्रो भूयादिति अभिसंधाय तपस्यन्ब्रह्मा भग्नौ जुह्वान्,
तस्य जुह्वतो ललाटादुद्गतं स्वेदमिन्दुरग्नौ पतित्वा लोहितो
भूत्वा पुनर्गर्हित्येव नीलः सन्नूदतिष्ठत्, ततो भगवान्प्रादु-
र्बभूवेति शिवपुराणे प्रपञ्चितम् । तदन्ते चायं श्लोकः —
'भूत्वा लोहितमाश्वेव पुनर्नीलमभूत्ततः । नीललोहित इत्येव
तेनाभावमवत्प्रभुः' इति । यद्वा, नीलः कण्ठावच्छेदेन,
लोहितः सर्वाङ्गावच्छेदेनेति नीललोहितः । इदं च सूर्य-
मण्डलान्तर्गतिनो रूपम् 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्य-

पुरुषा दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आ प्रणखात्सर्व एव
 सुवर्णः' इति, 'असौ योऽवसर्पति नीलमीवो विलोहितः । उ-
 तैनं गोपा अदृशमदृशमुदहार्यः' इति च श्रुतेः । यद्वा, नीलो
 वामार्धेन, लोहितो दक्षिणार्धेन च इति स तथा । 'ऋतं
 सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्' इति श्रुतेः, 'अर्धपुंलक्ष-
 णं वन्दे पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्' इति च श्रुतेः, अस्याः श्रुतेः
 भविष्यत्पुराणे वेदपाठस्तवे अर्धनारीश्वरपरतया विवरणात् ।
 अथ वा नीला प्रकृतिः, अविद्याया आवारिकायास्तमः-
 प्रधानतया नीलत्वौचित्यात्; लोहितः पुरुषः, तस्य प्रवर्त-
 कतया रजःप्रधानतया लोहितत्वौचित्यात्; तमयात्मकत्वा-
 त्नीललोहितः । यथोक्तं लिङ्गपुराणे— 'नीलश्च लोहितश्चैव
 प्रधानपुरुषान्वयात्' इति । अत्र ब्रह्मललाटजन्यभेदादावि-
 र्भूत इति प्रथमव्याख्याने, अयं नीललोहितः संहाररुद्रन्यू-
 ढान्तर्गतः ब्रह्मजन्यस्वाकिङ्गात्; त्रिमूर्तीनां हि अन्योन्यस्या
 वत्पत्तिः शिवपुराणप्रसिद्धा । यथोक्तं वायुसंहितायाम्—
 'त्रयस्ते कारणात्मानो जाताः साक्षान्महेश्वरात्' इत्युपक्रम्य
 'तपसा तोषयित्वा त पितरं परमेश्वरम् । ब्रह्मनारायणौ पूर्वं
 रुद्रः कल्पान्तरेऽसृजन् ॥ कल्पान्तरे पुनर्ब्रह्मा रुद्रविष्णू जग-
 च्चयम् । विष्णुश्च भगवांस्तत्र ब्रह्माणमसृजत्पुनः ॥ नारायणं

पुनर्मेक्षा ब्रह्माणं च पुनर्भवः । एवं कल्पेषु कल्पेषु ब्रह्मवि-
ष्णुमहेश्वरा ॥ परस्परस्माज्जायन्ते परस्परजयैषिणः' इति ।
अस्य च रूपं द्रोणपर्वणि कृष्णार्जुनयोः कैलासयात्रायां दर्-
शितम् । यथा— 'ततः पार्श्वे वृषाङ्कस्य ब्रह्मचारी व्यवर्तत ।
पिङ्गाक्षस्तपसा श्रेष्ठो बलवाग्नीललोहितः' इति । सूर्यमण्डला-
न्तर्वर्तीति व्याख्याने, प्रधानपुरुषोभयाधिष्ठातेति व्याख्याने
चायं नीललोहितः सदाशिव एव प्रथमोक्तः, यथोक्त लिङ्गपु-
राणे— 'तेषां भावं समालोक्य मुनीनां नीललोहितः । प्राह
गम्भीरया वाचा मण्डलस्थः सदाशिवः' इति । तथा तत्रै-
व— 'मण्डले चाप्रतोऽपश्यं देवदेवं सहोमया' इत्युपक्रम्य,
तस्य पूर्वमुखं पीतं प्रसन्नं पुरुषात्मकम् । अधोरं दक्षिण वक्त्रं
नीलाञ्जनचयोपमम्' इत्यादिना पञ्चब्रह्मात्मकत्वकीर्तनाच्च ।
अर्धनारीश्वर इति व्याख्याने तु महेश्वरव्यूहान्तर्गतोऽयम्,
'त्रयोदश हरैरर्धमर्धनारी चतुर्दशम्' इति वातूलशुद्धवच-
नात् । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम, 'द्रोणे अग्न्यसस्पते दग्धि-
ग्नीललोहितः' इति ॥ ९ ॥

शंकरः शूलपाणिश्च खट्वाङ्गी विष्णुवल्लभः ।
शिपिविष्टोम्भिकनाथः श्रीकण्ठो भक्तवत्सलः ॥

शंकर इति । शं कल्याणं करोतीति शंकरः, 'शमि पा-

तोः संज्ञायाम्' इत्यच् प्रत्ययः ; अत्र यद्वक्तव्यम्, तत्सर्वम्
'शंभुः' इत्यत्रोक्तम् । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम ; 'नमः
शंकराय च मयस्कराय च' इति ॥ १० ॥

शूलपाणिरिति । शूलं पाणौ यस्य सः शूलपाणि, 'प्र-
हरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ' इति पाणिशब्दस्य परनि-
पातः । अस्य च शूलस्य त्रिगुणाद्यात्मकत्वं पाद्मपुराणे दर्शि-
तम् ; यथोक्तम्— 'अथ यज्ञात्मको विष्णुस्त्रिशूलं मनसा-
करोत् । गुणावस्थाघ्निकात्मात्मलोकशक्तित्रयात्मकम्' इति ।
अत एव जिवानामेषु 'त्रैगुण्यं शूलमेतस्य परशुः सत्यनिष्ठ-
ता' इति, 'इच्छाक्षानक्रियारूपास्त्रिशूल शक्तयो मताः' इति
च तदेकदेशोऽनूदितः । एवं चैवंभूतस्य शूलस्य करस्थत्वो-
क्त्या त्रिगुणात्मिकाया मायाया म्वाधीनत्वमुक्तं भवति । इदं
च श्रुतिप्रसिद्धं नाम ; 'ललाटारव्यक्षः शूलपाणिः पुरुषो-
ऽजायत' इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

खट्वाक्षीति । खट्वापा मन्त्रस्य अक्षं पादः सोऽस्या-
स्यायुधत्वेनेति खट्वाक्षी । खट्वाक्षायुधत्वं च सदाशि-
वस्य प्रसिद्धम् ; यथोक्तं कामिके सदाशिवप्रतिष्ठापटले—
'सदेशस्यापनं वक्ष्ये तत्तद्वर्णपुरःसरम्' इत्युपक्रम्य, 'पि-
ङ्गलाभजटाजूटं दशदोदण्डमण्डितम् । अभयं च प्रसादं च

तथा शक्तिं त्रिशूलकम् ॥ खट्वाङ्गं दक्षभागस्यैर्वहन्तं कर-
 पल्लवैः । भुजङ्गं चाक्षमालां च डमरुं नीलपद्मजम् ॥ बीज-
 पूरं च वामस्यैर्वहन्तं सुप्रसन्नम्' इति । 'इच्छाह्यानक्रिया-
 रूपास्त्रिशूलं शक्तयो मताः । उक्तास्ता एव खट्वाङ्गं शुद्ध-
 सत्त्वप्रवर्तिकाः' इति शिवागमवचनेन खट्वाङ्गस्य सत्त्व-
 प्रवर्तकेच्छादिशक्तिप्रयात्मकतया 'महान्प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्व-
 स्यैव प्रवर्तकः' इति श्रुतिसिद्धं सत्त्वप्रवर्तकत्वं सूचितम् ।
 अथ वा ब्रह्मशिरोलवनप्रयुक्तजह्महत्याप्रताङ्गतया खट्वाङ्गधा-
 रीत्यर्थः । जह्महत्याप्रताङ्गखट्वाङ्गधारणं च स्मृतिप्रमिदम्,
 'खट्वाङ्गं दण्डार्थम्' इत्यापस्तम्बोक्तेः 'कपालपाणिः खट्वाङ्गी
 ब्रह्मचारी मदीरियतः । पूर्णेर्द्धादशभिर्वैर्देवैर्ब्रह्मा प्रतिमुच्यते'
 इति शान्तिपर्ववचनात् । एतेन स्वयमकर्मवश्योऽपि लोक-
 शिश्नार्थं प्रतमाचरितवानिति सूचनेन लोकानुमहैकरसिक
 इत्युक्तं भवति । एवं च 'शूलपाणिश्च' इति चकारः अप्य-
 र्थको विरोधं द्योतयति— शूलपाणिरपि खट्वाङ्गीति । 'सैगु-
 ण्यं शूलमेतस्य' इति प्रागुक्तरीत्या शूलपाणिरित्यस्य त्रिगुणाती-
 तत्वपर्यवसानेन 'सैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन'
 इति स्मृतेः त्रिगुणातीतया स्वस्य विधिनिषेधागोचरत्वेऽपि
 लोकशिश्नार्थं खट्वाङ्गधारणरूपमतचारीत्यन्वयात् । ननु ब्रह्म-

णः शिरोलवनमात्रात्कथं ब्रह्महत्यायाः प्रसक्तिः ? तस्याः ब्राह्मणप्राणवियोजनप्रयोज्यत्वादिति चेत्, भ्रान्तोऽसि, भवन्तमेव पृच्छामः— अस्तु ब्रह्मणः प्राणवियोजनम्; तथापि कथं तस्याः प्रसक्तिः, ब्राह्मणत्वस्य मनुष्यत्वव्याप्यतया ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वाभावात्, अस्तु वा सोऽपि ब्राह्मणः, तथापि वच्छिरोलवितुः शिवस्य कथं प्रत्यवायः ? मनुष्याधिकारत्वात् 'न ब्राह्मणं हन्यात्' इति शास्त्रस्येति । यदि ब्रूये, प्रत्यवायप्रसक्तिरहितेनापि परमेश्वरेण एवं प्रायश्चित्तमाचरितं यदि, किमु वक्तव्यं मादृशमिति लोकस्य प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिसिद्धये तदाचरितमिति, इदमपि तथेति गृह्यण— प्राणवियोजनाभावेऽपि शिरोलवनमात्रेण चेद्ब्रह्महत्याव्रतमाचरितम्, किमु वक्तव्यं सर्वथैव वधे इति लोकानां बोधार्थमेवमाचरितमिति । उक्तं चैवं ब्रह्माण्डपुराणे— यद्यप्यमुक्तप्राणोऽसि तथाप्येषोऽनघोऽपि सन् । भिक्षाचरणमात्रेण प्रायश्चित्ती भविष्यति ॥ एवं कृते न केनापि ब्रह्मद्रोहः कृतो भवेत् । इत्युक्त्वा तौ गणेशानौ देवदेवोऽभ्यभाषत ॥ ब्राह्मणा नावमन्तव्या इति लोकस्य कलुषये । युवां भिक्षादनं कर्तुं नियुक्तावनधौ मया' इति ॥ १२ ॥

विष्णुवल्लभ इति । विष्णुर्वल्लभः प्रियो यस्य उपामक-

स्वेनेति वा, विष्णोर्वल्लभः प्रियः स्वयमुपास्यत्वेनेति वा विष्णुवल्लभः । इदं च सौमिके पर्वणि अश्वत्थामानं प्रति शिववचनेन दर्शितम्— 'सत्यशौचार्जवत्यागैस्तपसा नियमेन च । क्षान्त्या धृत्या च भक्त्या च कर्मणा मनसा गिरा ॥ यथावदहमाराध्य कृष्णेनाविलष्टकर्मणा । तस्माद्विष्टतमः कृष्णादग्न्यो मम न विद्यते' इति । जलधरवधार्थं स्वपादाङ्गुष्ठरेखया जनितं सुदर्शनं बहुकालमुपासीनाय विष्णवे शूलं गृहीत्वा शिवो दत्तवानिति चक्रप्रदानानुग्रहसुखेन च विष्णुप्रियत्वं सर्वपुराणप्रसिद्धम् 'चरणाङ्गुष्ठरेखोत्थं जलमध्ये सुदर्शनम् । प्रदाय विष्णवे शूलं स्वयं जमाह वैष्णवम्' इत्यादिना । अथ वा, विष्णुर्वल्लभः प्रियः स्वात्मरत्नेनेति तथा । 'तमामहायं परमेश्वरं प्रभुम्' इत्युपक्रम्य 'स एव विष्णुः स प्राणः' इति ध्रुवे, 'आवयोरन्तरं नास्ति शब्दैरर्थैरुपापते' इत्यादिस्मृतेष्व । अथ प्रथमव्याख्याने— 'चक्रदानस्वरूपं तु स्मृतमेकोनविंशकम्' इति वातूलशुद्धोक्ता एकोनविंशतितममूर्तिः, द्वितीयव्याख्याने तु विष्णुवभेदकीर्तनेन 'सप्तोदशं हरैरर्पम्' इति वातूलशुद्धोक्ता शङ्करनारायणात्मिका सद्देश्वरस्य त्रयोदशमूर्तिरप्यनुसंहिता ॥ १३ ॥

शिपिविष्ट इति । शिपयः पशवः 'यज्ञो वै विष्णुः पश-
वः शिपिः' इति श्रुतेः । तेषु विष्टः प्रविष्टः स्वामिभावेन स्थित
इति यावत् , 'एषामीदं पशुपतिः पशूनां चतुष्पदामुत च
द्विपदाम्' 'इमं पशुं पशुपते ते अग्नं चान्नाम्यग्ने मुकृतम्य
मध्ये' इति च श्रुतेः । इदं च श्रुतिप्रामिद्धं नाम ; 'नमो
गिरिजाय च शिपिविष्टाय च' इति ॥ १४ ॥

अम्बिकानाथ इति । अम्बिकाया नाथः पतिरिति वा,
अम्बिकां नाथते याचते इति वा, अम्बिका नाथते आशाले
इति वा अम्बिकानाथः, अम्बिकाप्रार्थनं शिवस्य तद्द्वरणार्थं
सप्तविधेषणेन, तदाशामभ तदर्थतपश्चरणेन च शिवपुराणे
गौरीकल्याणप्रकरणे प्रपञ्चितम् । एतेन च 'वैवाह्यं पञ्चमं
प्रोक्तम्' इति बाबूलशुद्धोक्ता पञ्चमी महेश्वरस्य कल्याण-
सुन्दरमूर्तिरनुमदिता । इदं चार्थतः श्रुतिप्रामिद्धं नाम ; 'नमो
हिरण्यवाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयेऽम्बि-
कापतये चमापतये पशुपतये नमो नमः' इति ॥ १५ ॥

श्रीकण्ठ इति । श्रीः कालकूटजनिता गोमा, तद्वा-
न्कण्ठो यस्य स तथा ; कालकूटजनितमालिन्यमपि गोभैव
परमेश्वरस्य, 'विकारोऽपि भ्रात्र्यो भुवनभवभङ्गव्यसनिनः'
इति न्यायादिति भावः । अथ वा श्रीविषमेव, 'श्रीर्वैपरचना-

गोभासंपत्नरलशास्त्रिषु । वाणीलक्ष्मीलवङ्गेषु विषे विल्वे-
 ऽप्यथ त्रिषु' इति नानार्धरत्नमालावचनात् । तद्वान्कण्ठो-
 ऽस्येति प्राग्वा । अनेन इतरामाध्यकर्मकरत्वं सूचितम् ।
 एतेन 'विषावहरणं रूपमष्टादशमिति स्मृतम्' इति वानूल-
 शुद्धवचनावगमिता महेश्वरस्याष्टादशी मूर्तिरनुसंहिता ॥

भक्तवत्सल इति । वत्सः कामः इच्छा, तद्वान्वत्सलः ;
 'वत्सांमाभ्यां कामवले' इति मत्वर्थे लक्षप्रत्ययभ्रमवधाने च
 वत्सशब्दः कामवचनः, भक्तेषु वत्सलः प्रेमशाली भक्त-
 वत्सलः ; तथात्वं चास्य 'महाभाश्रापरो लाभस्तेषामस्ति
 यथा तथा । ममापि लाभस्तद्धामाश्रापरः परमेश्वरि' इत्या-
 दिशिवपुराणवचनैरावेदितम् । एतेन 'चण्डेशानुमहं चैव
 ततः सप्तदशं स्मृतम्' इति वानूलशुद्धवचनावगमिता चण्डे-
 श्वरानुप्रादिका सप्तदशी महेश्वरमूर्तिरनुसंहिता ॥ १७ ॥

भवः शर्यान्त्रिलोकेशः शितिकण्ठः शिवाग्रियः ।
 उग्रः कपाली कामारिरन्धकासुरमृदनः ॥ ३ ॥

भव इति । भूषाढाः सत्तार्यास्तर्तारि पचायच्, भव-
 त्यस्तीति भवः, भग्निलयः, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति
 श्रुतेः । यद्वा अस्तेगिहं रूपम्, अभ्याम्नाद्विषमिलपादाने वा,

अस्त्यस्मिन्विश्वमित्यधिकरणे वा, 'ऋदोरप्' इत्यप्प्रत्यये चि-
कीर्षिते एव 'अस्तेभूंः' इति ध्वादेशे भव इति रूपम् ; कुसुला-
त्पचर्तीत्यादावादानाङ्गपाके पचेरिव आविर्भावाङ्गसत्तायाम-
स्तेवंतनादपादानोपपत्तिः ; न च 'श्रीणीमुबोऽनुपसर्गे' इति
यन्वा भाव्यमिति वाक्यम् , तत्र श्रीणीभ्यां साहचर्याङ्गौवा-
दिकस्यैव भवतेऽपेक्षेण अस्तेरप्प्रत्ययभ्यामप्रतिबन्धात् । एवं च
द्वितीयव्याख्याने जगदुपादानत्वम् , तृतीयव्याख्याने जग-
दाधारत्वं चोक्तं भवति ; तथा च श्रुतिः—'यो योनिं योनिम-
धितिष्ठत्येको यस्मिन्निदं मं च विधेति सर्वम्' 'तमीशानं
वरदं देवमीदृशं निचाप्येमां जान्तिमत्यन्तमेति' इति । इदं
च जलाधिप्राज्या मूर्तेर्नाम ; यथोक्तं शिवपुराणे—'मंजीवनं
ममस्तस्य जगतः मलिलात्मिका । मव इत्युच्यते मूर्तिर्भवस्य
परमात्मनः' इति । 'आपो वा इदं सर्वं विश्वाभूतान्यापः'
इत्यादिश्रुत्या सर्वात्मत्वेन श्रुतानामपामधिप्राज्या मूर्तेरपि
सर्वात्मकतानिर्वाहकजगदुपादानत्वप्रतिपादकमवनामौचित्या-
त् । यद्यपि 'इयमेव मा या प्रथमा व्यौच्छत्' इति दे-
वीसूक्ते चिच्छक्यंशभूतानां देवीनां कृत्यविशेषप्रपञ्चनपरे
'अपामेका महिमानं विमर्शि' इति श्रुत्या एका चिच्छ-
क्यंशभूतानां मध्ये काचिद्देवी अपां महिमानम् 'आपो वा

इदं सर्वम् ' इत्यादिश्रुतिप्रतिपन्नजगदुपादानत्वलक्षणं माहात्म्यं
विभर्ति पोषयति स्वसन्निधानेन संपादयति शरीरशरीरिणो
रभेदोपचारेण शरीरिधर्मेण शरीररूपभेदौचित्यादित्यर्थता
त्पर्यकया चिच्छक्तेरेव जलाधिष्ठातृत्वं श्रूयते, तथापि शक्यं
भेदाच्छिवस्यापि तत्पुराणागमेषु वर्णितमित्याविरोधः । लि
ङ्गपुराणे तु अष्टमूर्तिसमष्टाभिमानिन्या मूर्तेर्भव इति नामे
त्युक्तम्, यथा— 'अष्टमूर्तिर्जगद्व्याप्य स्थिताऽयं परमे
श्वरः । चराचराणां भूतानां धाता विश्वभरात्मकः ॥ भव
ञ्चेत्युच्यते दैवैर्भगवान्ब्रह्मादिभिः ' इति । अत एव शर्वादिव
चदेकतत्त्वाभिमानिनाविशेषेऽपि प्रथिवीमून्यन्तरभावित्वे
ऽपि समष्ट्यभिमानित्वमपि भवमूर्तेरस्तीति गौरवादेव आ
पस्तम्याऽवलम्बनबोधाद्यनादिसूत्रेषु शैवादिपुराणेषु कामि
काद्यागमेषु च शूलगवेशानवल्लिनिव्यार्चनादिकर्मसु अष्ट
नाम्ना मध्ये भवनाम्न एव प्राथम्येन पाठः— ' भवाय
देवाय नमः शर्वाय देवाय नमः ' इत्यादिना । इदं च श्रुति-
प्रसिद्धं नाम, ' नमो भवाय च रुद्राय च ' इति ॥ १८ ॥

शर्व इति । शृणाति दिनमिति अन्तकाले सर्वमिति शर्वः,
'गृध्रभ्यां च' इत्यौणादिको वप्रत्ययः । इदं च प्रथिव्यधि
ष्ठातृमूर्तेर्नाम । यथोक्तं शिवपुराणे— 'उर्वोऽशर्वात्मिका मू

तिरिति शास्त्रस्य निश्चयः' इति । जगदुपसंहारकतया नि-
वर्तकस्वभावस्य निवृत्तिकलात्मकपृथिव्यधिष्ठातृत्वौचित्यात् ।
इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम ; 'सर्वतः शर्वसर्वेभ्यः' इति ॥

त्रिलोकेश इति । त्रयो लोकाः त्रिलोकाः त्रिलोकाना-
मीशः त्रिलोकेशः । यद्यपि त्रयो लोकाः त्रिलोका इति न
लभ्यते, 'दिक्संख्ये मंशायाम्' इति नियमात् ; नापि त्रित्व-
युक्ता लोकाः त्रिलोकाः इति उत्तरपदलोपी शाकपार्थिवादि-
वत्समानः ; म हि विचार्यमाणः पूर्वपदलक्षणाभावाधिकः
कर्मधारय एव पर्यवस्यतीति आकरे स्फुटमिति 'दिक्संख्ये'
इति नियमादेव तत्त्वापि व्यावृत्तिमिदं ; तथापि त्रिषु लो-
केषु ईशः ईशनमभ्येति त्रिपदो बहुव्रीहिः व्यधिकरणपूर्वपद
इति ममाधेयम् ; यद्यपि त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलो-
कम् इति समाहारद्विगुणापि एतदर्थलाभः, तथापि पात्रादि-
त्वं परिकल्प्य ङीष्कारणे नियामकाभाव इत्युपेक्षितम् । त्रि-
लोकीश इति सुगमः पाठः ; तथा च श्रुतिः— 'य एको
जालवानीशत ईशिनीभिः सर्वान् लोकानीशत ईशिनीभिः
एको हि कद्रो न द्वितीयाय तस्ये य इमांल्लोकानीशत ईशि-
नीभिः प्रत्यल्पनाः मंघुकोचान्तकाले मंसृज्य विद्या भुवनानि
गोप्ता' इति । एवं च अग्न्य ईशनं सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्व-

उग्र इति । 'उच समवाये' इति धातोः संबन्धमात्रार्थात् उच्यति सर्वेषामुपरि वर्तत इति वा, उत्पूर्वाद्गच्छतेः उद्गच्छति विश्वस्मादूर्ध्वं वर्तते विश्वोत्तरो भवतीति वा उग्रः, 'ऋजेन्द्रा-
भवज्जविप्रकुञ्जचुम्बश्वरसुरभद्रोमभेरभेलशुकशुङ्गगौरवनेरामा-
लाः' इत्यादिनिपातनास्माधुः ; उग्रशब्दश्चात्कृष्टवाची श्रुतौ प्रसिद्धः 'उग्रोऽस्युग्रोऽहं सजातेषु भूयासम्' इत्यादौ ।
एवं च विश्वाधिक इति पर्यवसितोऽर्थः । तथा च श्रुतिः—
'विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः' इति । उग्र इति च वायो-
रधिष्ठात्री मूर्तिरुच्यते । यथोक्तं शिवपुराणे—'स्पन्दयन्पवनो
विश्वं विभर्ति स्पन्दते च यत् । उग्र इत्युच्यते सन्निमूर्ता
रुद्रस्य वेद्यमः' इति । अस्यार्थः— प्रायेण संबन्धस्य
कर्मजन्यतया संबन्धहेतुभूतस्पन्दकारकतया तादृशस्पन्दाश्र-
यतया च वायोस्तदाधिष्ठातृमूर्तेरपि संबन्धार्थकघातूत्पन्नोपप-
दवाच्यतौचित्यादिति । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम ; 'नम
उग्राय च भीमाय च' इति ॥ २३ ॥

कपालीति । कपालं ब्रह्मकपालमस्यास्तीति कपाली,
एतेनानेकप्रकारात्पदार्थित्वलक्षणं मनावनत्यमुक्तं भवति ।
यद्वा, ब्रह्मागिरालवनतूषणेन ब्रह्मापेक्षया यत्नाधिकत्वं सूचि-
तम् । यथोक्तगामदीक्षितैर्मन्त्रात्मकं तवे— 'कस्मान्तरहृदि-

कोटिकरोटिमालाभस्माङ्गरागकमठाङ्गवराहशृङ्गैः । आकल्प
एव तत्र मङ्गलविग्रहस्य सर्वोत्तरं किमु बलं शिव न
व्यनक्ति' इति । एतेन कङ्कालनाथाख्या 'कङ्कालं षोडशं
भवेत्' इति वातूलशुद्धवचनावगता षोडशी महेश्वरमूर्तिरनु-
संहिता ॥ २४ ॥

कामारिरिति । कामस्य मन्मथस्य अरिः कामारिः, मद-
ननिप्राहकत्वं च शिवस्य सर्वपुराणप्रसिद्धम् ; तेन च 'ज्ञानं
विरागतैश्वर्यम्' इति श्लोकोक्तं वैराग्याख्यं द्वितीयमव्ययं
सूचितम् । यद्वा, काम कामना अरिर्यस्य, यत्प्राप्तौ विरो-
धिनी कामना स कामारिरित्यर्थः । यथोक्तं शिवपुराणे—
'फलं देहेन देवेशि लघुर्मयि ममाश्रयः । फलार्थी तदभावे
मां परित्यक्तुं क्षमो यत' इति । कौर्मैऽपि ईश्वरगतायाम्—
'त्यक्त्वा पुत्रादिषु स्नेह विशोको निष्परिग्रहः । यावज्जीवं
विरक्तः मल्लिङ्ग एवाचयेच्छिवम् । एकेन जन्मना तस्य ददा-
म्यन्ने परं पदम्' इति । शिवधर्मेऽपि अष्टविधभक्तिनिरूप-
णावसरे— 'मद्वक्तृजनवात्सल्यं पूजायाश्चानुमोदनम् । स्त-
यमभ्यर्चनं भक्त्या मदर्थे चाङ्गवेष्टनम् ॥ मत्कथाप्रवणे सक्तिः
स्वरनेत्राङ्गविक्रिया । समानुस्मरणं नित्यं यश्च मां धोषजी-
वति ॥ योगी वाप्ययथायोगी विरक्तः कामुकोऽयवा'

इत्यादि । तत्सर्वं क्रमेण वैराग्यसंपादनद्वारा मोक्षफल-
कल्पाभिप्रायम् । अनेन च 'कामारिं सप्तमं विधात्' इति
वातूलशुद्धोक्ता महेश्वरस्य सप्तमी मूर्तिरनुमहिता ॥ २५ ॥

अन्धकासुरसूदन इति । कदाचिह्नीलार्थं देव्या शिवस्य
नयनविधाने कृते सर्वतः प्रवृत्तात्तमसं उद्भूतोऽसुर-
कश्चिदन्धका नाम, स च देवीकृतनेत्रविधानप्रयुक्ततम-
समुद्भूतत्वादेव्या पुत्रत्वेन परिगृहीतः, एवभूतस्यापि तस्य
तामसत्वंस्वाभाव्याद्द्रोग्धुमेव बुद्धिरासीत्, ततश्च त्रैलोक्य-
तेनापहृतम्, अम्बायाश्च द्रोहं कृतं, ततो भगवता भैरवेण
महता युद्धेन निगृह्य शूलाग्रे प्रोतो ललाटाम्बिना चिरं तापि-
तः, कृतप्रायश्चित्तोऽभूदिति दृष्ट्वा देव्या प्रथमं पुत्रत्वेन
परिगृहीत इति दयया गणाधिपत्ये स्थापित इति कृत्स्नेन वा-
सनपुराणेन प्रपञ्चितम् । तदिदमुच्यते— अन्धकासुरसूदन
इति । न-गादित्वास्त्यु, न तु 'अनुदात्तेतश्च हलादे' इति
युच्, 'सूदर्शपदीश्च' इति प्रतिषेधात् । यद्वा युज्येव, न
च प्रतिषेधो बाधकः, 'न य' इति योगविभागेन तस्यानि-
त्यत्वज्ञापनात् । एतेन प्रपञ्चद्रोग्धर्मपि देवी पुत्राभिमन्धि-
मकरोत् इति गुणमेव पुरस्कृत्य दयां कृतेति गुणैकपक्षपाति-
त्वं सूचितम् ॥ २६ ॥

गङ्गाधरो ललाटाक्षः कालकालः कृपानिधिः ।
भीमः परशुहस्तश्च मृगपाणिर्जटाधरः ॥ ४ ॥

गङ्गाधर इति । धरतीति धरः, गङ्गाया. धरः गङ्गा-
धरः । गङ्गा चात्र हैमवती कुटिलापरनामधेया ब्रह्मशापा-
सादितजलभावा वामनपुराणप्रसिद्धा, यद्धारणाय भगीरथेन
शिवः प्रसादितः । एतेन भक्तवश्यत्वम्, इतरासाध्यकर्मक-
रत्वं च सूचितम् । गङ्गाधारणस्येतरासाध्यत्व च आरण्यप-
र्वणि भगीरथ प्रति गङ्गावचनेन दर्शितम्— ‘करिष्यामि
महाराज वचस्ते नात्र मंशय. । वेगं तु मम दुर्येष पतन्त्या
गगनाश्रितौ ॥ न शक्स्मिपु लोकेषु कश्चिद्धारयितुं नृप ।
अन्यत्र विबुधश्रेष्ठाश्रीलकण्ठान्महेश्वरात्’ इति । यथोक्त-
मम्यहीक्षितैश्च ब्रह्मचरैस्तत्रे— ‘गङ्गा धृता न भवता शिव
पावनीति नारदादिवो मधुर इत्यपि कालकूटः । मरक्षणाय
जगता करुणातिरेकात्कर्मद्वयं कलितमेतदनन्यसाध्यम्’
इति ॥ २७ ॥

ललाटाक्ष इति । ललाटे अक्षि यस्य स ललाटाक्षः ।
लोकप्रसिद्धस्थानापेक्षया बभ्रतस्थानवर्तिलोचनशालित्वक्रीतने-
न विश्वोत्तरज्ञानशालित्वं सूचितम् ॥ २८ ॥

सर्वेषां स्वस्वमयादायां वर्तनात् । तथा च श्रुतिः— ‘यदिदं किं च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् । महद्भयं वक्षमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति’ इति । लैङ्गेऽपि ‘निर्देशेन शिवस्यैव भेदैः प्राणादिभिर्निजैः । विभर्ति सर्वमृतानां शरीराणि प्रभञ्जनः ॥ इत्थं वहति देवानां कण्ठं कण्ठाशिनामपि । पार्कं च कुरुते वह्निः शंकरस्यैव शासनात्’ इत्यादि । इदं च गगनाधिष्ठात्र्या मूर्तेर्नाम ; यथोक्तं शिवपुराणे— ‘सर्वावकाशदा सर्वव्यापिका गगनात्मिका । मूर्तेर्भीमस्य भीमाख्या भूतवृन्दस्य भेदिका’ इति । अस्यार्थः— सर्वावकाशदा सर्वेषां प्रवेशनिर्गमोचितायकाग्रप्रदा, सर्वव्यापिका विभुत्वात्, भूतवृन्दस्य पृथिव्यादिचतुष्कस्य भेदिका पञ्चीकरणप्रक्रियया स्वानुप्रवेशेन व्यावर्तिका इति । सर्वभयहेतुत्वे सर्वान्तर्गमित्वं मूलम्, तच्च सर्वव्यापकतानिबन्धनम्, इति सर्वव्यापकगगनाधिष्ठात्र्यमूर्तेर्भीमपदवान्यत्वमुचितमिति । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम ; ‘नम उपाय च भीमाय च’ इति ॥ ३१ ॥

परशुहस्त इति । परशुरायुधविशेषः, स हस्तेऽभ्येति बहुमीहिः, ‘प्रहरणार्थेभ्यः’ इति हस्तशब्दस्य परनिपातः । ‘त्रैगुण्यं शूलमेतस्य परशुः मत्पनिष्ठता’ इति प्रागुदाहृत-

कालकाल इति । कालयति नाशयतीति व्युत्पत्त्या कालो यमः, तस्यापि कालः, कालयिता उपसंहारक इति द्वितीयः कालशब्दः केवलयोगिकः; प्रथमस्तु योगरूढः । अथवा द्वावपि यौगिकावेव, तत्र प्रथमः कालशब्दः उपसंहारप्रवृत्तिनिमित्तकतया अन्तःकालरूढादिपरः द्वितीयस्तु प्राग्वदेव । यद्वा पञ्चद्वयेऽपि द्वितीयकालशब्दोऽन्तःकपर एव उपसंहारके गौणः । अत्र प्रथमव्याख्याने मार्कण्डेयार्थकाल-निग्रहकथासूचनेन भक्तश्रद्धाकत्वम्, द्वितीयव्याख्याने 'वि-
श्वस्यैकं परिवेष्टितारम्' इति श्रुतिसिद्धं सर्वोपसंहारकत्वल-
क्षणं सर्वेश्वरत्वं सूचितम् । एतेन च 'कालकालमथाष्टमम्' इति वातूलशुद्धवचनावगता महेश्वरस्याष्टमी मूर्तिरनुसंहिता भवति । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम; 'क्ष- कालकालो गुणी सर्वविद्यः' इति ॥ २९ ॥

कृपानिधिरिति । कृपा परदुःखप्रहाणेच्छा, तस्या निधिरित्यनेन सदा वर्तमानत्वमुक्तं भवति; तच्छिवस्य श्रुतिप्रसिद्धम् 'अहंनिदं दयसे विश्वमनुभवम् । न वा ओ-
जीयो रुद्र इत्यस्ति' इति ॥ ३० ॥

भीम इति । विभेद्यम्मादिति भीमः, 'भीमादयोऽपा-
दाने' इति निपातनात्माधुः । मधंनिघ्नन्तुः शिवाद्भीतिवैव

सर्वेषां स्वस्वमर्यादायां वर्तनात् । तथा च श्रुतिः— ‘यदिदं किं च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् । महद्भयं ब्रह्ममुद्यतं य एतद्विदुरमृताम्ये भवन्ति’ इति । लैङ्गेऽपि ‘निर्देशेन शिवस्यैव भेदैः प्राणादिभिर्निजैः । विभक्तिं सर्वभूतानां शरीराणि प्रभञ्जनः ॥ हव्य वहति देवानां कव्यं कव्याशिनामपि । पार्कं च कुरुते वह्निं शंकरस्यैव शास्त्रनात्’ इत्यादि । इदं च गगनाधिष्ठात्र्या मूर्तेर्नाम ; यथाक्त्वे शिवपुराणे— ‘सर्वावकाशदा सर्वव्यापिका गगनात्मिका । मूर्तिर्भोमस्य भीमाख्या भूतवृन्दस्य भेदिका’ इति । अस्मार्थः— सर्वावकाशदा सर्वेषां प्रवेशनिर्गमोचितावकाशमदा, सर्वव्यापिका विभुत्वात्, भूतवृन्दस्य पृथिव्यादिचतुष्कस्य भेदिका पञ्चीकरणप्रक्रियया म्बानुप्रवेशेन व्यावर्तिका इति । सर्वभयहेतुत्वे सर्वान्तर्गमित्वं मूलम्, तच्च सर्वव्यापकतानिग्रन्थनम्, इति सर्वव्यापकगगनाधिष्ठातृमूर्तेर्भोमपदवान्यत्वमुचितमिति । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम ; ‘नम उभाय च मीमाय च’ इति ॥ ३१ ॥

परशुहस्त इति । परशुरायुषविशेष, न हस्तेऽभ्येति बहुव्रीहिः, ‘प्रहरणार्थेभ्यः’ इति हस्तशब्दस्य परनिपातः । ‘त्रैगुण्यं शूलमेतस्य परशुः सत्यनिष्ठता’ इति प्रागुदाहृत-

गिवागमवचनेन 'सत्यकामः सत्यसंकल्पः' इति श्रुतिषि-
द्धमनोषचरितत्वलक्षणं सत्यनिष्ठत्वम्, सत्ये निष्ठा नि-
श्रलावस्थानं स्थैर्यं यस्येति विप्रहे सत्यानतिलक्षित्वलक्ष-
णम्, 'सत्येनैनं तपसा योऽनुपश्यति' 'सत्यशौचार्जवत्यागै-
स्तपसा नियमेन च । श्रान्त्या धृत्या च भक्त्या च कर्मणा
मनसा गिरा ॥ यथावदहमाराध्यः कृष्णेनाङ्किष्टकर्मणा ।
तस्मादिष्टतमः कृष्णादन्यो मम न विद्यते' इत्यादिश्रुतिस्मृति-
सिद्धमत्यप्रियताज्याप्यं वा सत्यनिष्ठत्वं सूचितम् ॥ ३२ ॥

मृगपाणिरिति । मृगवान्मृगः, एवंभूतः पाणिरस्येति मृ-
गपाणिः; स च मृगो दारुकावने मुनिकृताभिचारप्रवृत्त इति
स्कान्दे । यथोक्तम्— 'ततो मृगः समुत्थाय शिघ्रगागच्छ-
दन्वरात् । मर्वाञ्जानविहीनास्तान्मृगतुल्यानिव ब्रुवन् ॥
आदाय वामहस्तेन दधारेणश्च निश्चलम्' इति । मन्त्रशास्त्रे
तु वेदरूप इति प्रसिद्धम् । यथोक्तं मृत्युजयध्याने— 'स्वकर-
कलितमुद्रापाशवेदाश्रमालम्' इति । अत्र वेदो मृगः, ग्रन्था-
न्तरं 'मुद्रापाशमृगाश्रसूत्रविलसत्पाणिं दिमांशुप्रभम्' इति
समानप्रकरणे स्पष्टतयाभिधानात् । यद्वा मृगयन्तरदन्ताद्वा
मृगः, मार्गणं याचनम् । तथा चामरः— 'मार्गणं मृगया
मृगः' इति । तत्प्रधानः पाणिरस्येति मृगपाणिः । एतेन

वैराग्यं सूच्यते । यद्वा भिक्षाटनकयासूचनेन मुनिजनानु-
ग्राहकत्वं सूच्यते ॥ ३३ ॥

जटाधर इति । जट सघाते, ततः पचाद्यच्, जटाः सं-
दतकेशाः तामां घरो जटाधरः, एतेन जटाधरणस्य तपो-
ऽङ्गतया तपोरूपं चतुर्थमव्ययं सूच्यते । यद्वा तीर्थेपूजमा
महानद्यः मागराश्च, यथोक्तमानुशासनिके उमामहेश्वरसं-
वादे— 'यास्तु लोके महानद्यस्ताः सर्वास्तीर्थसंज्ञिताः ।
समुद्राश्च महातीर्थं पावनं परमं शुभम्' इति । ताश्च महा-
नद्यः प्रायेण कुलाचलोद्भवाः, तथा च तादृशकुलाचलसम-
न्तामागरात्मकजटाधारितया सर्वतीर्थाधार इति सूचितम् ।
जटानां च तथात्वं वराहपुराणे दर्शितम् । 'जटाम्बरूपेण
समस्तसागराः कुलाचलाः सिंधुवद्वाश्च सर्वजः । शशी परि-
ज्ञानमिदं तव स्थितं न देव पश्यन्ति कुट्टप्रयो जनाः' इति ।
एवं शिवस्य सर्वतीर्थाधारत्वाच्छिवानुस्मरणपूर्वकमेव कृता
तीर्थयात्रा फलतीत्यभिप्रेत्योक्तमानुशामनिके उमामहेश्वर-
सवादे तीर्थयात्राविधिप्रकरणे— 'बहिरेव शुचिर्मूत्वा त-
त्तीर्थं मन्मता विशेषेण' इति । इदं च दक्षाध्वरे क्रतुमृगानु-
मारिमूर्तेरर्धभूतायाः यक्षताटस्यमूर्तेर्नाम; यथोक्तं वामनपुरा-
णे— 'समेवानुमसारेणश्यापमायम्य वेगवान् । शरं पाशुपतं

कृत्वा कालरूपो महेश्वरः । अर्धेन यज्ञवाटान्ते जटाधर इति
श्रुतः' इति ॥ ३४ ॥

कैलासवासी कवची कठोरस्त्रिपुरान्तकः ।

वृषाङ्को वृषभारूढो भस्मोद्भूतविग्रहः ॥

कैलासवासीति । अस्यतेऽस्मिन्नित्यासः, अधिकरणे
घम्, आवासस्थानमित्यर्थः, कैलीनां विलासानां समूहः
कैलम्, भिक्षादित्वाद्घञप्रत्ययः, कैलस्यासः कैलासः शिवा-
लयः । स च हिमवन्मेरुमन्दरादिषु वैकुण्ठादुपरिभागे च
विद्यमानः कर्मनिष्ठाभिगम्यः पुनरावृत्त्यपादानभूत इति
सकलपुराणप्रसिद्धः । तत्र हिमवति विद्यमान आरण्यपर्व-
ण्युत्तररामायणे च प्रसिद्धः, मेरुमन्दरादिवर्ती कूर्मपुरा-
णप्रसिद्धः, वैकुण्ठादूर्ध्ववर्ती तु स्कान्दे काशीखण्डे दर्शि-
तः । यथा— 'उपरिष्ठात्त्रितेरष्टौ कोटयः सत्यमीरि-
तम् । सत्यादुपरि वैकुण्ठो योजनाना प्रमाणतः ॥
द्युलोकात्परिसंख्यातः कोटियोहशसंमितः । यत्रास्ते श्री-
पतिः साक्षात्सर्वेषामभयप्रदः ॥ ततस्तु षोडशगुणः कैला-
सोऽस्ति शिवालयः । पार्वत्या सहितः शंभुर्गजान्धस्वन्दमन्दि-
भिः ॥ यत्र तिष्ठति विश्वेजः सकलः स परः स्मृतः' इति ।

वायवीये तु तस्य कैलासपदप्रवृत्तिनिमित्तभूतसकलभोगास्प-
दत्वमपि सूचितम् । यथा—‘क्षेयं विष्णुपदादूर्ध्वं दिव्यं शिवपुरं
महत् । भोगसंस्थानमतुलं कर्मयोगरतात्मनाम् ॥ अप्रमेय-
गुणैः सर्वैर्विमानैः सर्वगामिकैः । असंख्यैस्तत्पुरं व्याप्तं स-
र्वप्राण्युपकारकैः’ इत्यादिना ‘सर्वेषां शिवभक्तानां तत्पुरं
परिकीर्तितम्’ इत्यन्तेन । अन्यथ ततोऽप्यूर्ध्ववर्तो ध्यानयोग-
निष्ठैकगम्यः पुनरावृत्तिरहितो नित्यः शिवधर्मोत्तरे दर्शितः
परमशिवलोकाख्यः । यथा— ‘ऊर्ध्वं शिवपुरात्तस्मात्स्थान-
त्रयमनुत्तमम् । नित्यं परमशुद्धं च स्कन्दोमाशंकरास्पदम्’
इत्युपक्रम्य, ‘ये संप्राप्ताः परं स्थानं ध्यानयोगरता नराः ।
न तेषां पुनरावृत्तिर्घोरं संसारमागरे । सर्वज्ञाः सर्वदा शुद्धा
परिपूर्णा महेश्वराः ॥ शिवतुल्यबलोपेता पर शिवपुरं गताः’
इत्यन्तेन । तेषु कैलासेषु वस्तुं शीलमस्यास्तीति कैलास-
वासी ॥ ३५ ॥

कवचीति । एवञ्चान्कवची, कवचस्त्वं च न प्राकृत
कवचमादाय, ‘नास्य देहेऽस्मि रुधिरं न मांसम्’ इत्या-
दिप्रागुदाहृतवचनान्; किं तु व्यातन्त्र्यमादाय, ‘सर्वज्ञता
तृप्तिरनादिशेषः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः । अनन्तश-
क्तिश्च विमोर्विधिज्ञाः यदाहुरहानि महेश्वरस्य’ इति शिव-

पुराणवचनेन चतुर्थस्थानगतस्य स्वातन्त्र्यस्य चतुर्थाङ्गमूतक-
वचत्वोपपादनात् । युक्तं च स्वातन्त्र्यस्य कवचत्वम् ; कव-
चस्य हि द्वे प्रयोजने—परैरदृश्यत्वं परप्रयुक्तधाणाद्यमृश्यत्वं
चेति । अत एवागमेषु आवाहितस्य देवस्य विघ्नैरमृश्यत्वं
पाषण्डादिभिरदृश्यत्वं च साधयितुं कवचेनावकुण्ठनं वि-
धीयते । एवं च परमेश्वरस्य सर्वादृश्यत्वं सर्वदुष्प्राप्तत्वं च
स्वातन्त्र्यैकमूलम् ‘लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्’ इति सूत्रप्रति-
पन्नलीलारूपस्य स्वस्वरूपदर्शनस्पर्शनासमर्थजगत्सर्गस्य तथा
विघ्नपरमेश्वरेच्छा विना कारणान्तराभावेन कवचफलके
स्वातन्त्र्ये कवचव्यपदेशौचित्यात् । तस्मादप्रतिहृतस्वातन्त्र्य-
शालीत्युक्तं भवति । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम, ‘नमो वि-
स्मिने च कवचिने च’ इति ॥ ३६ ॥

कटोर इति । कूर इत्यर्थः । घोरा शिवा चेति द्वे तनू
शिवस्य श्रुतिभिर्द्वे—‘कटो वा एष यदग्निस्तर्भ्यते तनुवौ
घोरान्या शिवान्या’ ‘ये ते अग्ने शिवे तनुवौ’ ‘याम्ते अग्ने
घोरास्तनुवः’ ‘अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यः’ इत्यादिश्रुतेः । महा-
भारतेऽप्यानुशामनिके दर्शितम्—‘वदन्त्युग्रं महादेव तथा
देवं महेश्वरम् । पञ्चास्यं व्यम्बकं चैव विश्वरूपं शिवं तथा ॥
द्वे तनू तस्य देवस्य वेदता माह्वना विदुः । घोरामन्या शि-

वामन्यां ते तन् बहुधा पुनः ॥ परा घोरा तनुयांस्य माम्नि-
 विद्युत्समप्रभा । शिवा मौन्याथ हृद्यास्य धर्मस्त्वापोऽथ च-
 न्द्रमाः ॥ आत्मनोऽर्धं तु तस्याग्निरुच्यते भरतर्पणम्' इति ।
 तयोस्तन्वोर्मध्ये घोररूपतनुशालीत्यर्थः । एतेन जगद्रक्षक
 इत्युक्तं भवति, शिवस्य घोरतनुपरिग्रहो जगद्रक्षाहेतुरित्यानु-
 शासनिके व्यक्तमभिधानात् । यथा— 'उमा— भगव-
 न्देव देवेश त्रिणेत्र वृषभध्वज । पिङ्गलं विकृतं भाति रूपं
 ते तु भयानकम् ॥ भस्मदिग्ध विरूपाक्ष तीक्ष्णदंष्ट्रं
 जटाकुलम् । व्याघ्रोदरत्वक्सवीतं कपिलश्मश्रुसंततम् । रौद्रं
 भयानकं घोरं शूलपट्टसंयुतम् । किमर्थमीदृशं रूपं
 तन्मे शसितुमर्हसि ॥ महेश्वर.— तद्वदं कथयिष्यामि शृणु
 तत्त्वं समाहिता । द्विविधो लौकिको भावः जीतमुष्णमिति
 प्रिये ॥ तयोर्निप्रथितं सर्वं सौम्याग्नेयमिदं जगत् । सौम्य-
 त्वं सततं विष्णौ मध्याग्नेयं प्रतिष्ठितम् ॥ अनेन वपुषा
 नित्यं सर्वलोकान्विमर्त्यहम् । रौद्राकृतिं विरूपाक्षं शूल-
 पट्टसंयुतम् ॥ आग्नेयमिति मे रूपं देवि लोकहिते रतम् ।
 यद्यहं विपरीतः स्यामेतत्त्यक्त्वा शुभानने ॥ तदैव सर्वलो-
 कानां विपरीतं प्रवर्तते । तस्मान्मयेदं प्रियते रूपं लोकहितै-
 विष्णो' इति । यद्वा, कठोरं पूर्णं, तथा च निघण्टु.—

‘कठोरः कठिने पूर्णे’ इति; माघकाव्येऽपि— ‘कठोरता-
राधिपलाञ्छनच्छविः’ इति । तथा च श्रुतिः— ‘तेनेदं पूर्णं
पुरुषेण सर्वम्’ इति ॥ ३७ ॥

त्रिपुरान्तक इति । त्रीणि पुराणि त्रिपुराणि, ‘दिवसं-
ख्ये संज्ञायाम्’ इति समासः, अन्तःशब्दाभ्याशवचनात् तत्क-
रोतीति ण्यन्तात्कर्तरि ण्वुलि अन्तकः, त्रिपुराणाम् अन्तक-
त्रिपुरान्तकः । त्रिपुरसंहारकत्वं च तैत्तिरीयश्रुतावुपसदर्थवादे
‘तेषामसुराणां तिस्रः पुरा आसन्’ इत्यादिना स्पष्टं प्रतिपा-
दितम्, सर्वपुराणेषु च प्रसिद्धम् । यद्वा त्रीणि पुराणि शरी-
राणि, ‘पुरसङ्गे शरीरेऽस्मिन्मणयनात्पुरुषो हरिः’ इति
त्रिष्टुपुराणवचनम् । तानि च स्थूलसूक्ष्मकारणात्मकानि-
स्थूल भौतिकमेव, सूक्ष्मं लिङ्गशरीरम्, कारणं त्वविद्यारू-
पमिति । एषा त्रिपुराणामन्तक, त्रिपुरान्तकः; शिवज्ञानस्य
च विदेहकैवल्यहेतुत्वं मन्त्रोपनिषदि श्रुतम् । यथा—
‘मावग्राह्यमनीशात्यं भावाभावकरं शिवम् । कालसर्गकरं
देव ये विदुस्ते जहृस्तनुम्’ इति । अत्र प्रथमव्याख्याने
‘नयमं त्रिपुरारिः स्यात्’ इति वातूलशुद्धोक्ता नवमी महे-
श्वरमूर्तिरनुसंहिता । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम, व्यम्बकाय त्रि-
पुरान्तकाय त्रिकामिकालाय फालामिन्द्राय नमः’ इति ॥

वृषाङ्क इति । वृषः अङ्कः लाञ्छनं यस्य स वृषाङ्कः
 वृषध्वज इत्यर्थः । वृषभस्य च ध्वजत्वं भारते उमामहेश्वर-
 संवादे सदेतुकं दर्शितम् । यथा— ‘उमा—भगवन्देव देवेश
 पिनाकपरमप्रिय । वाहनेषु तथान्येषु सत्सु भूतपते तत्र ॥
 अयं तु वृषभः कस्माद्वाहनं स यथाभवत् । एवं मे संशयो
 देव तं मे शंसितुमर्हसि ॥ महेश्वरः— तदहं ते प्रवक्ष्यामि
 ब्राहनं स यथाभवत् । आदिसर्गे पुरा गावः श्वेतवर्णाः
 शुचिस्मिते ॥ बलमंहननोपेता दर्पयुक्ताश्चरन्ति ताः । अहं
 तु तप आतिष्ठं तस्मिन्काले शुभानने ॥ एकपादधोर्ध्वबाहु-
 लोकार्थं हिमवद्रिरौ । गावो मे पार्श्वमागम्य दर्पोत्सृक्ताः
 समन्ततः ॥ स्थानभ्रंशं तदा देवी चकिरे बहुशस्तदा । अप-
 कारेण चैतासां मनःश्रोभोऽभवन्मम ॥ तस्माद्गन्धा मया
 गावो रोषाविष्टेन चेतसा । तस्मिन्स्तु व्यसने धीरे वर्तमाने
 पशून्प्रति ॥ अमेन वृषभेणाहं जमितः संप्रसादनैः । तदा-
 प्रभृति ज्ञान्ताश्च वर्णभेदस्त्वमागताः ॥ श्वेतोऽयं वृषभो देवी
 सर्वसंस्कारसंयुतः । वाहनत्वे ध्वजत्वे च तदाप्रभृति यो-
 जितः ॥ तस्मान्मे गोपतित्वं च देवैर्गोभिश्च कल्पितम्’
 इति । अथ च वृषस्य धर्मरूपत्वं शिवागमेषु प्रसिद्धम्—
 ‘शुद्धस्फटिकसंकाशो धर्मरूपो वृषः स्मृतः’ इति । ब्रह्मा-

षडपुराणेऽपि— ‘वन्दे धर्मवृषं वृषध्वजरथं तीर्थाश्रितासं
सदा’ इति । स्कान्देऽपि— ‘तस्माद्धर्मः सदा शंभोर्वृ-
षरूपेण वाहनम्’ इति । वाहनस्यैव सतो ध्वजत्वं तु प्रागेवो-
पपादितम् । धर्म एवास्यासाधारणं लाञ्छनमिति उक्त्वा
धर्मप्रियत्वं सूचितम् ॥ ३९ ॥

वृषभारूढ इति । ‘वृष सेचने’ वर्षणात्सर्वकामानां वृषभः,
धर्मरूपतया सर्वकामप्रदत्वात् ‘ऋषवृषाभ्यां कित्’ इत्यौ-
णादिकोऽमच्यप्रत्ययः, तमारूढो वृषभारूढः, ‘द्वितीया—’
इति योगविभागात्समासः; वृषभवाहन इत्यर्थः । यद्वा,
परपरया वृषभमारूढ इति तथा, त्रिपुरविजयप्रयाणावसरे
भगवद्भाराक्षमतया सुप्रजानुषु वेदाश्वेषु पततो रथस्य वृषभ-
रूपेण विष्णुना धारितत्वेन तादृशरथारूढस्य परपरया वृष-
भारूढत्वात् । यथोक्तं लिङ्गपुराणे— ‘तस्मिन्नारोहति रथं
कल्पितं लोकसंभृतम् । शिरोभिः पतिता भूमौ तुरंगा वेद-
रूपिणः ॥ अथाधस्ताद्रथस्याग्नौ भगवान्धरणीधरः । वृषेन्द्र-
रूपी चोत्थाप्य स्थापयामास वै क्षणम् ॥ क्षणान्तरे वृषे-
न्द्रोऽपि जानुभ्यामगमद्वराम् । अभीशुभिश्च भगवानुगम्य
च हयान्विधिः ॥ स्थापयामास देवस्य वचनाद्वै रथं शुभम्’
इति । अनेन ‘वृषीयं तु वृषारूढम्’ इति वातूलशुद्धोक्ता

महेश्वरस्य तृतीया मूर्तिरनुसंहिता ॥ ४० ॥

भस्मोद्भूतविग्रह इति । भस्म विभूतिः । 'मम भर्त्स-
नदीप्त्योः' इति जौहोत्यादिको धातुः, ततः कर्तरि 'अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यते' इति मनिन्प्रत्ययः, रोगप्रदृणान्छान्दस-
स्यापि मापायां प्रयोग इति धातुवृत्तौ । पापानां रोगाणां
मायापाशस्य च भर्त्सनाद्भस्म, तत्र पापनिवर्तकत्वं जावाल-
श्रुतौ प्रसिद्धम्— 'पाप नाशयते कृत्स्नमपि जन्मशतार्जि-
तम्' इति । रोगप्रदृणीडादिनिवर्तकत्वं रक्षार्थत्वकीर्तनेनानु-
शासनिके वाममहेश्वरसंवादे दर्शितम्— 'रक्षार्थं मङ्गलार्थं
च पवित्रार्थं च भामिति । लाञ्छनार्थं च मक्तानां भस्म दत्तं
मया पुरा' इति । पाशनिवर्तकत्वं ब्रह्मोत्तरखण्डे दर्शितम्—
'उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रं च मायापाशनिवृत्तये । आचरन्ति मुनिश्रेष्ठा
अथर्वशिरसि स्थितम्' इति । विशिष्टं तु वामिष्ठलैङ्गे दर्शि-
तम्— 'भर्त्सनात्मवैपापानां पाशानां च महामुने । भस्मेति
कीर्त्तये रक्षा रोगाणां चापि भर्त्सनान्' इति । यद्वा,
अस्मादेव धातोः ज्ञानार्थादन्तर्भावितव्यर्थात्प्राग्वदेव मनिन्प्र-
त्यये भस्म ज्ञानजनकमित्यर्थः । तथा च माघवीये स्मृतिरत्ने
नारदायवचनमुदाहृतम्— 'मामनाङ्गसितं प्रोक्तं भस्म पा-
पस्य भर्त्सनान् । भूतिभूतिकरी पुंनां रक्षा रक्षाकरी पुनः'

इति । वासिष्ठलैङ्गेऽपि— ‘भयेभ्यो रक्षणाद्रक्षा भासनाद्भसित
 तथा’ इति । यद्यपि भसितपदव्युत्पत्तिप्रदर्शनपरमुदाहृत
 वचनद्वयम्, तथापि भसधातोर्ज्ञानार्थताया भस्मानि तदर्थं
 लुप्त्युतौ भस्मनस्तद्धातुत्पन्नशब्दवाच्यताया चेद प्रमाणमिति
 लिखितम्, नमोत्तरखण्डे भस्मशब्दऽपि इयमेव व्युत्पत्ति सू-
 चिता ‘महामस महादेवो महामायावभासक’ इति । भस्म-
 नश्च ज्ञानहेतुत्वं तत्साध्योद्धूलनस्य पाशुपतत्रयाख्यस्य मोक्ष
 विद्याङ्गत्वेन श्रवणात् । यथाशर्वशिरसि— ‘अग्निरित्यादिना
 भस्म गृहीत्वा विमृज्याङ्गानि सस्पृशेत् । व्रतमेतत्पाशुपत पशु
 पाशविमोक्षाय’ इति । ज्ञानैकसाध्याया विमुक्तैर्भस्मोद्धूलनकि-
 याफलत्वोक्त्या विमोक्षशब्दस्य तत्साधनविद्यापरत्वात् ‘तेषामे-
 वैता ब्रह्मविद्या वदेत शिरात्रत विधिवद्यैस्तु चीर्णम्’ इति गुण्ड
 कोपनिषद्बचनाच्च । शिरोत्रतपदेनात्र भस्मोद्धूलनस्य विवक्षित-
 तत्वात् । शिरात्रतशब्दस्य भस्मोद्धूलने स्तुति स्कान्दान्तर्गत
 सौरसंहितावचनेन दर्शिता— ‘अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रै पद्भि-
 शुद्धेन भस्मना । सर्वाङ्गोद्धूलनं कुर्याच्छिरोत्रतसमाह्वयम्’
 इति । वासिष्ठलैङ्गेऽपि— ‘बहुनोक्तेन किं भस्मधारणं मोक्ष
 साधनम् । भस्मना नित्ययुक्तस्य ज्ञानमुत्पद्यतेऽचिरात्’ इति ।
 एवंभूतेन भस्मनोद्धूलितो विप्रहो यस्य स तथोक्त, चतुर्लित-

शब्दः 'तत्करोति' इति ण्यन्तात् 'आदिकर्मणि कः कर्तरि च' इति चकारात्कर्मणि क्तप्रत्यये उद्धूलित इति रूपम् । एवं च उद्धूलनमुद्धूतधूलित्वेन करणम् । यथा च धूलय उद्गच्छन्ति, तथा सान्द्रतया भस्मना सर्वाङ्गाणां संबन्ध इति यावत् । इदं च 'विमृश्याङ्गानि संस्पृशेत्' इति श्रुतौ सम्यगित्यर्थपरेण समित्युपसर्गेण लब्धम् । समित्यस्यैव समन्तादिस्पर्शमादाय सर्वाङ्गविषयत्वमुद्धूलनस्य लब्धम् । अत एव सौरसंहितायां सर्वाङ्गोद्धूलनं कार्यमित्युक्तम् । एतद्दृष्ट्यैवास्मद्भोक्षितैरपि भस्मना सान्द्रसर्वाङ्गसंस्पर्शनात्मकमुद्धूलनं कुर्यादिति शिवार्चनचन्द्रिकायामभिहितम् । आदिकर्मणि क्तप्रत्यय इति व्याख्यानं च एवंरूपशुपतत्रतस्य शिवेनैव प्रथमं प्रदर्शितत्वात् । अत एव प्रथमं स्वेनाचरितं पश्चात्कुबेरेणेति स्वद्वितीयतया तेन तस्मै सखित्वं दत्तमित्युत्तररामायणे वर्णितम् । यथा—
'मया चैतद्व्रतं चीर्णं त्वया चैव नराधिप । तृतीयः पुरुषो नास्ति यश्चरेद्व्रतमीदृशम् । त्वत् सुदुश्चरं श्वेतन्मयैवोत्पादितं पुरा । तत्सखित्वं मया सौम्य रोचय त्वं घनेश्वर' इति । एवं च सकलब्रह्मविद्याङ्गभूतपाशुपतत्रतरूपमस्मोद्धूलनप्रवर्तकतया परमकारुणिक इति सूचितम् ॥ ४१ ॥

सामप्रियः स्वरमयस्त्रयीमूर्तिरनीश्वरः ।

सर्वज्ञः परमात्मा च सोमसूर्याग्निलोचनः ॥

सामप्रिय इति । साम गीतिविशेषः, तत्प्रधानत्वात् वेदो-
ऽपि साम, तत्प्रिय इत्यर्थः । ‘ ईशानः सर्वविद्यानाम् ’ इति
श्रुतिसिद्धसर्वविद्याधिपत्यस्य शिवस्य ‘ ऋचो ह यो वेद स
वेद देवान्यजूंषि यो वेद स वेद यज्ञान् । सामानि यो वेद
स वेद सर्वम् ’ इति श्रुतिसिद्धमहिम्नि सामवेदे प्रीत्यौचि-
त्यात् । साम्नोऽभ्यर्हितत्वादेव श्राद्धप्रकरणे स्मर्तारः— ‘ त्रया-
णामप्यलाभे तु छन्दोगं तत्र पूजयेत् ’ इति बहूनां ब्राह्म-
णानां स्थाने छन्दोगमेकं विदधति । अत एव गीतासु—
‘ वेदानां सामवेदोऽस्मि ’ इति भगवता विभूतिषु परिगणि-
तम् । सामप्रियत्वादेव भारते उपमन्यूपारूपायाने उपमन्युकृत
शिवसाक्षात्कारोपायवर्णने ब्रह्मनारायणाभ्यां रथंतरामान्ना
ज्येष्ठसाम्ना च स्तुतमित्युक्तम् । यथा— ‘ ब्रह्मा भव तदास्तौर्षी-
द्रथंतरमुदीरयन् । ज्येष्ठसाम्ना च देवेशं जगौ नारायणः प्रभुः ’
इति । यद्वा, साम मान्त्वं मधुरोक्तिरित्यर्थः, तत्प्रियः;
सर्वत्र मान्त्ववादप्रयोगस्य शिवप्रीतिहेतुतया शिवधर्मोत्तरे
स्मरणान् । यथा— ‘ अमृतस्यन्दिनी वापं चन्दनम्पर्शशीत-
लाम् । सर्वत्रैव प्रयुजानः शिवलोके महीयते ’ इति ॥४२॥

स्वरमय इति । स्वरो नाम अच्, स चात्र प्रणवरूपः,
सामान्यशब्दस्य विशेषे पर्यवसनात्; 'यो वेदादौ स्वरः
प्रोक्तो वेदान्तेषु प्रतिष्ठितः' इति प्रयोगदर्शनाच्च । यद्यपि
प्रणवो मकारेण सदैव स्वरव्यञ्जनसमुदायश्च न स्वरः, तथा-
पि स्वरस्य द्वे मात्रे व्यञ्जनस्यार्धमात्रेति स्वरांशस्य भूयस्त्वा-
त्स्वरत्वेन व्यपदेशः । स्वरस्यावयवः स्वरमयः 'मयद्वैतयो-
र्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः' इति सूत्रेण सर्वस्मादपि
शब्दाद्विकारावयवयोरर्थयोर्मयद्भवतीत्यर्थकेन मयटोऽनुशा-
सनात्साधुः । प्रणवावयवत्वं च तथाभूतमकारेण गुणिरुद्रस्य
प्रतिपादनात् मकारात्पर्यार्धमात्रया नादाख्यया त्रिमूर्त्यु-
त्तीर्णस्य महेश्वरस्य प्रतिपादनाद्वा वाच्यवाचकयोरभेदाध्यव-
सायेन तद्वाच्यस्य तद्व्यपदेशौचित्यात् । यथोक्त वायवीयस-
ंहितायाम्— 'प्रणवो वाचकस्तस्य शिवस्य परमात्मनः ।
शिवरुद्रादिशब्दानां प्रणवः परमः स्मृतः ॥ तस्मादेकाक्षरं
देवमाहुरागमपारगाः । वाच्यवाचकयोरैक्यं मन्यमाना
मनस्विनः ॥ अस्य मात्राः समाख्याताश्चतस्रो वेदमूर्धनि ।
अकारश्चाप्युकारश्च मकारो नाद इत्यपि ॥ अकारं यद्भूवं
माहुरुकारो यजुरुच्यते । मकारः साम नादोऽस्य श्रुतिराध-
र्वणी स्मृता ॥ अकारस्तु महावीजं रजः स्रष्टा चतुर्मुखः ।

सकारः प्रकृतियोनिः सत्त्वं पालयिता हरिः ॥ मकारः पुन-
 यो बीजं तमः संहारको हरः । नादः परः पुमान्तीशो नि-
 गुणो निष्क्रियः शिवः ॥ एवं तिसृभिरेवैष मात्राभिर्निखिल
 त्रिधा । अभिधाय शिवात्मानं बोधयत्यर्धमात्रया' इति ।
 अयमर्थश्च 'यो वेदादौ' इति श्रुतिमुदाहृत्य योगयाज्ञवल्क्यव-
 चनाद्यनुसारेण प्रपञ्चितः शिवतत्त्वविवेकेऽस्मदीक्षितैरिति
 नेह प्रपञ्च्यते ॥ ४३ ॥

त्रयीमूर्तिरिति । ऋग्यजुःसामरूपैस्त्रिभिरवयवैर्पण्डितः
 समुदायः त्रयी, 'संख्याया अवयवे तयप्' 'द्वित्रिभ्यां तय-
 स्या यञ्वा' इत्ययजुर्वेदः, स्त्रीत्वं स्वाभाव्यात्; 'इति वेदा-
 स्त्रयस्त्रयी' इति निघण्टुः । सा मूर्तिरन्येति बहुव्रीहिः ।
 'शब्दजातमशेषं तु धत्ते शर्वस्य बहुमा । अर्थस्वरूपमखिलं
 धत्ते सुधेन्दुशेखरः' इति शिवपुराणोक्तरीत्या नामात्मकप्र-
 पञ्चस्य देवीमूर्तितया तन्मुखेन शिवमूर्तित्वोपपत्तेः । वि-
 शिष्य च त्रय्या देवीमूर्तित्वं कूर्मपुराणे हिमवन्तं प्रति देवीव-
 चनेन दर्शितम्— 'मयैवाद्या परा मूर्तिर्वेदसंज्ञा मनातनी ।
 ऋग्यजुःसामरूपेण सर्गादौ सम्भवतंते' इति । यद्यपि च-
 त्वारोऽपि वेदास्त्रयैव मूर्तिः, तथापि मूर्तिशब्दस्यात्र प्रेमा-
 स्पदलभकतया तुरीयवेदस्य प्रायेणाभिचारयद्गुलतया अभ-

मंजनके तदर्थाचरणे त्रय्यर्थाचरणवन्न प्रीतिः परमेश्वरस्येति त्रयीमूर्तिरित्युक्तम् । अत एवोदाहृतकौर्मवचने त्रय्याम् 'परा मूर्तिः' इति इष्टवाची परशब्दः प्रयुक्तः । 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति सूत्रे इष्टवाची परशब्द इति महाभाष्योक्तेः । उत्कृष्टवाची वा परशब्दः, उत्कर्षश्च इष्टत्वमेव ॥ ४४ ॥

अनीश्वर इति । न विद्यते ईश्वरोऽस्येति बहुव्रीहिः, 'न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न चेक्षिता नैव च तस्य लिङ्गम् । स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः' इति श्रुतेः । इदं च नामत्वेनैव श्रुतौ प्रसिद्धम् । यथा— 'भावमाह्वयनीशाख्यं भावाभावकरं शिवम्' इति ॥ ४५ ॥

सर्वज्ञ इति । सर्वं जानातीति सर्वज्ञः, 'इगुपघज्ञाप्रि-किरः कः' इति कप्रत्ययः; 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः', 'स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो गुणो सर्वविद्यः' इत्यादिश्रुतेः ॥ ४६ ॥

परमात्मेति । परमः उत्कृष्ट आत्मा परमात्मा, पारम्यं च सर्वजीवानामन्तर्यामितया निपन्तृत्वम् । तथा च श्रुतयः— प्रथमं तावत्सर्वगतत्वे— 'ततः परं ब्रह्म परं बृहन्नं यथा निकायं सर्वभूतेषु गूढम् । विश्वस्यैकं परिवेष्टितारमीशं तं

ज्ञात्वामृता भवन्ति' 'यो रुद्रोऽमौ यो अप्सु य ओषधीषु
 यो रुद्रो विश्वा भुवना विवेश तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु'
 'सर्वाननशिरोधीवः सर्वभूतगुहाशयः । सर्वव्यापी च भग-
 वांस्तस्मात्सर्वगत, शिवः' 'सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कलिलस्य मण्ये
 विश्वस्य स्रष्टारं तमनेकरूपम् । विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा
 शिवं शान्तिमत्यन्तमेति ॥ स एव कालो भुवनस्य गोप्ता
 विश्वाधिपः सर्वभूतेषु गूढः । यस्मिन्युक्ता ऋषयो देवताश्च
 तमेव ज्ञात्वा मृत्युपाशाच्छिन्नास्ति ॥ घृतात्परं मण्डमिवाति-
 सूक्ष्मं ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढम् । विश्वस्यैकं परिवेष्टि-
 तारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः' 'सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै
 रुद्राय नमोऽस्तु' इत्यादयः । 'नमो दुन्दुभ्याय च'
 इत्यादयश्च 'भवे छन्दसि' इति विहितयत्प्रत्ययान्ता
 अनुशाकद्वयोपात्ता नियम्यनियामकयोरभेदोपचारेण प्रवृत्ताः ।
 'कुन्दाभ्य कर्माभ्यश्च वा नमो नमः पुच्छिष्ठे-
 भ्यो निपादेभ्यश्च वा नमो नमः' इत्यादयश्च, तथा
 'यश्च किञ्चिज्जगत्स्मिन्हृदयते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्बहि-
 श्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' इत्यादिभ्रुतिमि-
 दस्य नारायणस्यापकत्वस्य नारायणस्यैव शिवाशतया शि-
 वस्यापकत्वपर्यवमानयोधिका मन्त्रोपनिषद्वा 'माया तु

प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । तस्यावयवभूतेन
 व्याप्तं सर्वमिदं जगत्' इति श्रुतिश्च, तथा 'धियो
 यो न प्रचोदयात्' इति मन्त्रलिङ्गप्रतिपन्नसर्वान्तर्यामि-
 भावायां सवितृमण्डलमध्यवर्तिमूर्ते शिवत्वप्रतिपादनपरा
 'असौ योऽवसर्पति नीलप्रीवो विलोहित' इत्यादिश्रुति
 गायत्रीगतभगंश्रुति 'य एषोऽन्तरादित्ये' इत्यादिश्रुतयश्च
 प्रमाणानि । सर्वाधिष्ठातृत्वे 'यो योनिं योनिमधितिष्ठत्ये-
 को यस्मिन्निदं मच्चित्रैति विश्वं तमीशानं वरदं देवमी-
 द्यम्' 'स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्गं कालकालो गुणी स-
 र्वविद्यः । प्रयानशेनैव पतिर्गुणेशः ससारमोक्षस्थितिवन्धहेतु'
 इत्यादयः । स्मृतयस्तु भारतभागवतादयो विस्तरभयाद्विस्पष्ट-
 त्वाच्च न लिख्यन्ते । शिवपुराणागमप्रसिद्धेषु शिवाद्यष्टनामसु
 उत्तमिदं नाम 'शिवो महेश्वरश्चैव रुद्रो विष्णुः पितामहः ।
 ससारवैद्यः सैव परमात्मेति मुख्यतः' इति वायुसंहिता-
 वचनात् ॥ ४७ ॥

सोमसूर्याग्निलोचन इति । तेजस्त्वेन त्रयाणां मास्ये
 ऽपि प्रागुदाहृतवराहपुराणोक्तरीत्या सोमस्य सर्वजीवसमाष्टि-
 रूपतया अभ्यर्हितत्वेन पूर्वनिपातः, अन्यथा 'द्वन्द्वे वि' इति
 अग्निशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यात्, न च बहुषु अनियमः,

ज्ञात्वामृता भवन्ति ' 'यो रुद्रोऽप्रौ यो अप्सु य ओषधीषु
 यो रुद्रो विश्वा भुवना विवेश तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु'
 'सर्वाननशिरोग्नीव सर्वभूतगुहाशय । सर्वव्यापी च भग
 वास्तस्मात्सर्वगत शिव ' 'सूक्ष्मातिसूक्ष्म कलिलस्य मध्ये
 विश्वस्य स्रष्टार तमनेकरूपम् । विश्वस्यैक परिवष्टितार ज्ञात्वा
 शिव शान्तिमत्यन्तमेति ॥ स एव कालो भुवनस्य गोप्ता
 विश्वाधिप सर्वभूतेषु गूढ । यस्मिन्युक्ता रूपयो देवताश्च
 तमेव ज्ञात्वा मृत्युपाशाच्छिनत्ति ॥ घृतात्पर मण्डमिवाति
 सूक्ष्म ज्ञात्वा शिव सर्वभूतेषु गूढम् । विश्वस्यैक परिवेष्टि
 तार ज्ञात्वा देव मुच्यते सर्वपाशै ' 'सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै
 रुद्राय नमोऽस्तु' इत्यादयः । 'नमो दुन्दुभ्याय च'
 इत्यादयश्च 'भवे छन्दसि' इति विहितयत्प्रत्ययान्ता
 अनुवाकद्वयोपात्ता नियम्बनियामकयोरभेदापचारेण प्रवृत्ता ।
 'कुलालेभ्य कर्मांरेभ्यश्च वो नमो नम पुञ्जिष्ठे
 भ्यो निपादेभ्यश्च वा नमो नम ' इत्यादयश्च, तथा
 'यश्च किञ्चित्जगत्त्रिभुवनं दृश्यत श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्गद्दि-
 श्व तत्सर्वं व्याप्य नारायण स्थित ' इत्यादिभुक्तिमि-
 द्धस्य नारायणव्यापकत्वस्य नारायणस्यैव शिवाशतया शि
 वव्यापकत्वपर्यवसानयोधिका मन्त्रोपनिषद्गता 'माया तु

प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । तस्यावयवभूतेन
व्याप्तं सर्वमिदं जगत्' इति श्रुतिश्च, तथा 'धियो
यो नः प्रचोदयात्' इति मन्त्रलिङ्गप्रतिपन्नसर्वान्तर्यामि-
भावायाः सवितृमण्डलमध्यवर्तिमूर्तेः शिवत्वप्रतिपादनपरा
'असौ योऽवसर्पति नीलप्रीवो विलोहितः' इत्यादिश्रुतिः
गायत्रीगतभर्गश्रुतिः 'य एषोऽन्तरादित्ये' इत्यादिश्रुतयश्च
प्रमाणानि । सर्वाधिष्ठातृत्वे 'यो योनिं योनिमाधितिष्ठत्ये-
को यस्मिन्निदं मंचविचैति विश्वं तमीशानं वरदं देवमी-
क्यम्' 'स विश्वरूढिश्चविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो गुणी स-
र्वविद्यः । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारमोक्षस्थितिद्वन्द्वहेतुः'
इत्यादयः । स्मृतयस्तु भारतभागवतादयो विस्तरभयाद्विस्पष्ट-
त्वाच्च न लिख्यन्ते । शिवपुराणागमप्रसिद्धेषु शिवायष्टनामसु
उक्तमिदं नाम 'शिवो महेश्वरश्चैव रुद्रो विष्णुः पितामहः ।
संसारवैद्यः मे १. परमात्मेति मुख्यतः' इति वायुसंहिता-
वचनात् ॥ ४७ ॥

सोममूर्त्याग्रिलोचन इति । तेजस्त्वेन त्रयाणां साम्ये-
ऽपि प्रागुदाहृतवराहपुराणोच्छरीत्वा सोमस्य सर्वजीवसमष्टि-
रूपतया अभ्यर्हितत्वेन पूर्वनिपातः, अन्यथा 'द्वन्द्वे चि' इति
अग्निशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यात्; न च बहुषु अनियमः,

‘अनेकप्राप्तावेकस्य नियमोऽनियम शेषे’ इति हि तद्वार्तिक
माकरे पठ्यते । ततश्चाभ्यर्हितत्वात्प्रथमस्य नियमे सिद्धे द्वि-
तीयस्य च ‘द्वन्द्वे चि’ इति नियमाभावमात्रप्रतिपादनात् ।
भगवन्नोचनानां तेजस्त्रयात्मकत्वं चानुशासनिके उपमन्यु-
पाख्याने दर्शितम्, यथा— ‘दिवमकरशशाङ्कवह्निनेत्र त्रिमु-
वनसारमपारमीशमाद्यम् । अजरममरमप्रसाद्य रुद्र जगति
पुमानिह को लभेत शान्तिम्’ इति, शिवागमेष्वपि
‘स्तुटितनलिनसंस्थं चन्द्रवद्वर्कनेत्रम्’ इति ॥ ४८ ॥

हविर्यज्ञमयः सोमः पञ्चवक्त्रः सदाशिवः ।
विश्वेश्वरो वीरभद्रो गणनाथः प्रजापतिः ॥

हविरिति । प्रायेण ह्यमानद्रव्याणां पार्थिवत्वात्पृथि-
क्याश्च भगवन्मूर्तिषु प्रथमत्वाद्वीरूपत्वम्, अथवा ‘रम-
जात महादेवी देवो रमयिता शिव’ इति शिवपुराणोक्त-
रीत्या भोक्तव्यवस्तुमाश्रम्य देवीरूपतया तदभेदाद्वीरूप-
त्वम् । एतदृष्ट्यैवोक्त भगवद्गीतासु— ‘ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हवि-
र्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमा-
धिना’ इति ॥ ४९ ॥

यज्ञमय इति । यज्ञा क्रतवः, प्राचुर्येण प्रस्तुता अग्नि-
मिति यज्ञमय, ‘तत्प्रकृतवचने मयट्’ इति मयट् । स्वामिनि

हि स्वं प्रायेण प्रस्तुतं भवति, यज्ञस्वामीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः— 'आवो राजानमध्वरस्य रुद्रम्' इति ॥ ५० ॥

सोम इति । इमया सहितः सोमः, 'उभासहायं परमेश्वरं प्रभुम्' इति श्रुतेः ; यद्वा सोमो लताविशेषः, तदभिमानित्वाच्छिवोऽपि सोमः ; सोमलतायाः शिवाधिष्ठिततया तत्तादात्म्यदृष्ट्यैव 'सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयन्ते सर्वाणि चेन्द्रियाणि सह भूतैः न कारणं कारणानां घाता घ्याता कारणं तु ध्येयं । सर्वैश्वर्यसंपन्नः सर्वेश्वरः शंभुराकाशमध्ये' इत्यर्धवर्गिरसि प्रतिपन्नं शिवरयं जगत्कारणत्वम् सोमलतायामारोप्य मन्त्रं स्तौति 'सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्या जनितामेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनिता विष्णोः' इति । अत एव 'अयं सोमः कपदिने' इति श्रुतिरप्युपपन्ना । शरीरशरीरिभावलक्षणसंश्लेषप्रतिपादनाय पञ्चगोत्रं प्रयोज्यायां तत्स्थाने 'छन्दसि पञ्चगोत्रे चतुर्यां वक्तव्या' इति वार्तिकेन चतुर्ध्यां प्रयोगात् । तथा चोक्तं स्वाध्याये— 'मतीनां च दिवः पृथ्व्या बहे । सूर्यस्य वज्रिणः । साक्षादपि च विष्णोश्च सोमो जनयितेश्वरः ॥ एवं जातः पुनः सोमः पुनाति सकलाघतः । सोमो वै ह्यात्मनः सोममात्मानं वेत्ति

शकरः' इति । आत्मनः स्वस्यात्मानं शरीरं सोमलताविशेषं सोमः उमासहितः शकरो वेत्तीति तदर्थान् । यद्वा, सोमशे-
पित्वात्सोमः 'राजा राष्ट्रम्' इतिवत्, शेषशेषिणोरभेद-
व्यपदेशौचित्यात् । एवं च 'अयं सोमः कपर्दिने' इति
तादर्थ्यचतुर्थ्यप्युपपद्यते । 'रुद्र आ हुतः' इति सोमाहुते
रुद्रदेवत्वश्रवणमपि अत्र प्रमाणम् । अत एव सनत्कुमारस-
हितायामुक्तम्— 'सोमेन सोममाराध्यं पीत्वा शेष शिव-
स्य तम् । जानामि सम्यक्तं सोमं शिवं शंभुं महेश्वरम्'
इति ॥ ५१ ॥

पञ्चवक्त इति । प्रदक्षिण कुर्वन्त्यास्तिलोत्तमाया दिट्-
क्षया चतसृषु दिक्षु उत्पादितानि चत्वारि मुखानि प्रागव-
स्थितमूर्ध्वगुलमेकमित्यादित्य पञ्च वक्त्राणि यस्य स पञ्च-
वक्त्रः इति बहुव्रीहिः ; यद्यपि मत्वर्थे बहुव्रीहिः, अन्यथा
'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति 'न बहुव्रीहिर्गम्येऽर्थे भवन्ति मतु-
दादयः' इति निषेधाप्रसक्ते ; मत्वर्थश्च तद्वितार्थः, तथा च
'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इत्यनुवृत्तौ 'तद्वितार्थोत्तरपदसमा-
हारे च' इति सूत्रेण पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति सं-
स्कृतत्वरूपतद्वितार्थविवक्षायागिव पञ्च वक्त्राण्यस्य मन्तीति
मत्वर्थरूपतद्वितार्थविवक्षायामपि द्विगुणा भवितव्यम् ; न

च सस्कृताद्यर्थेषु सावकाशो द्विगुः दिक्संख्याव्यतिरिक्तम्यले
चित्रगुरित्वाद्यौ सावकाशो बहुव्रीहिरिति द्वयोः सावकाशयोः
परत्वाद्वहुव्रीहिरेव मविष्यतीति वाच्यम् , शेषो बहुव्रीहिः ।
इति शेषप्रद्वणात् समासान्तरविषये बहुव्रीहिरप्रसक्तेः , नापि
अस्तु द्विगुः किं तत् इति वाच्यम् ; द्विगौ हि सति तद्वित्त
तत्पद्येत पाष्मातुर इतिवत् ; न च तस्य लोपो लभ्य ,
'द्विगोलुङ्गनपत्ये' इत्यस्य प्राग्दीव्यतीगविषयत्वात् 'अध्य-
र्थपूर्वाद्विगोलुङ्गसंज्ञायाम्' इत्यस्य अर्ह्यविषयत्वान्मत्वर्थ-
स्य चोभयवद्भिर्भूतत्वादिति , तथापि 'सर्वत्र मत्वर्थे प्रति-
पेधो वक्तव्य' इति वार्तिकेन 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च'
इति तार्किकन्यासे 'तद्वित्तार्थोत्तरपदममाहारे च' इति
यथाश्रुतन्यासे च सर्वत्र मत्वर्थरूपतद्वित्तार्थे विषयी-
भूते द्विगुसमासप्रतिपेधो वक्तव्य इत्यनेन द्विगोः प्रतिपे
धाद्वहुव्रीहिरेवायमिति तत्त्वम् । तिलोत्तमाविद्वक्षाप्रयुक्तमुख
चतुष्टयसृष्टिश्रानुशासनिके वमामहेश्वरसंवादे दर्शिता ।
यथा— 'वमा— भगवन्देवदेवेश सर्वदेवनमस्कृत ।
चतुर्मुखो वै भगवानभवत्केन हेतुना ॥ भगवन्केन ते वक्त्र-
मैन्द्रमद्भुतदर्शनम् । उत्तरं चापि भगवन्पश्चिमं शुभदर्श-
नम् ॥ दक्षिणं च मुखं रौद्र केनोर्ध्वं जटिलावृतम् । यथा-

दिश महादेव श्रोतुमिच्छामि कारणम् ॥ एष मे सशयो देव
तन्मे शसितुमर्हसि । महेश्वर — तदहं ते प्रवक्ष्यामि यत्त्वमि-
च्छसि भामिनि । पुरा महासुरौ घोरौ लोकोद्वेगकरो भुवम् ।
सुन्दापसुन्दनामानावासतुर्बलगर्वितौ ॥ अशस्त्रबध्यौ बलिनौ
परस्परदितैषिणौ । तयोरेव विनाशाय निर्मिता विश्वकर्मणा ॥
सर्वतः सारमुद्धृत्य तिलशो लोकपूजिता । तिलोत्तमेति
विख्याता अप्सरा सा यमूष ह ॥ देवकार्यं करिष्यन्ती
हासभावसमन्विता । सा तपस्यन्तमागम्य रूपेणाप्रतिमा
भुवि ॥ मया बहुमता सेय देवकार्यं करिष्यति । इति
मया तदा चाह कुर्वती मा प्रदक्षिणम् ॥ तथैव ता दिष्ट-
क्षुश्च चतुर्वक्त्रोऽभव प्रिये । ऐन्द्र मुखमिदं पूर्वं तपश्चर्यापर
सदा । दक्षिण म मुख दिव्य रौद्र सहरति प्रजा । लोक
कार्यकर नित्य पश्चिम मे मुख प्रिये । वेदानधीत सतत
मद्भुत चोत्तर मुखम् । एतत् सर्वमाख्यात किं भूय श्रोतुमि-
च्छसि' इति । रूपेणाप्रतिमा सेय तिलोत्तमा तपस्यन्तमामा
गम्योपसृत्य प्रदक्षिण कुर्वती, अत एव मया बहुमता च सर्वा
देवकार्यं करिष्यतीति गत्वा तदाह स्थित इत्याध्याहारेण
वाक्यपूरणम् । यथा मया चिन्तितं तथैव मामुपरृत्य प्रद-
क्षिणीकृत्य मत्प्रसादयत्नेन देवकार्याणि साधयितुं प्रवृत्ता ।

तां दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः चतुर्वक्त्रोऽभवमित्यर्थः । तथैवेति
 च साभिप्रायं विशेषणम्—यव एषा मन्त्रितानुरूपमेव 'प्रद-
 क्षिणीकृत्य शशाङ्कशेखरं प्रयास्यतः कस्य न सिद्धिरमतः' इति
 पुराणार्थतत्त्वं विज्ञाय गामुपागतवती, अतस्तां दिदृक्षुरिति ;
 न ह्यन्यथा अप्राकृतसौन्दर्यनिधानभूतामम्यामपि साधनं कृ-
 त्वा प्रवृत्तेन माक्षान्मदनेनापि चालयितुमशक्यश्च ज्ञानवैराग्य-
 तपःमत्यादिदिव्यमङ्गलगुणगणालंकृतस्य भगवतो महेश्वरस्य
 प्राकृतसौन्दर्याभामशालिन्वा तिलोत्तमगा प्रलोभनं कर्तुं
 शक्यमिति भावः । एतेन एवं स्वकार्योद्दिशेनापि भक्तिं
 कुर्वती तिलोत्तमा नैरन्तर्येण द्रष्टुमेकं मुखं नाळमित्यत्यन्तौ-
 त्सुक्येन यश्चतुर्वक्त्रोऽभवन्, स परमेश्वरः सात्त्विकभक्तेषु
 कियत्रानुकम्पत इति कैमुतिकन्यायेन निरतिशयं भक्तवात्स-
 ल्यं सूचितम् । एतदेव च तिलोत्तमादिदृक्षाप्रयुक्तमुखचतुष्ट-
 यस्मृतिप्रतिपादनपरस्य भारतवचनस्यापि तात्पर्यविषयः ;
 अन्यथा महाशिवीयपञ्चगुरानामनादित्वेन सकलशिवपुरा-
 णागमप्रसिद्धानां मध्ये मुखचतुष्टयस्यागन्तुकत्वकथनानुप-
 पत्तेः । तानि च पञ्च मुखानि ईशानतत्पुरुषाधोरवानदेव-
 सद्योजाताख्यपञ्चब्रह्मात्मकानि, तानि च पञ्च ब्रह्माणि मृत-
 पञ्चकतन्मात्रपञ्चककर्मेन्द्रियपञ्चकज्ञानेन्द्रियपञ्चकपुरुषप्रक-

त्रिबुद्धयहकारमनोरूपतत्त्वपञ्चकनिवृत्तिप्रतिष्ठाविद्याजान्ति
 शान्त्यतीताख्यकलापञ्चकब्रह्मविष्णुरुद्रमहेश्वरसदाशिवख्य
 मूर्तिपञ्चकशिवमादारयामूर्तसादाख्यमूर्तसादाख्यकर्तृसादा
 ख्यकर्मसादाख्यमादारयपञ्चकात्मकानीति शिवपुराणागमेषु
 प्रसिद्धम् । यथोक्त वायवीयमहितायाम्— ‘ ब्रह्मा विष्णुस्तथा
 रुद्रो महेशान सदाशिव । मूर्तयस्तस्य विज्ञेया याभिर्विश्व-
 मिदं ततम् ॥ अधान्याद्यापि तनव पञ्चब्रह्मसमाह्वया । तनु-
 मिस्ताभिरव्याप्तमिदं किञ्चिन्न विद्यत ॥ ईशान पुरुषोऽधोरो
 वाम सद्यस्तथैव च । ब्रह्माण्येतानि द्वस्य मूर्तय पञ्च
 विधुता ॥ ईशानाख्या तु या तस्य मूर्तिराद्या गरीयसी ।
 भोक्तार प्रकृते साक्षात्त्रेण ह्यमधितिष्ठति ॥ स्थानोन्मत्पु-
 रुषाख्या या मूर्तिर्मूर्तिमत प्रभो । गुणत्रयात्मक भोग्य-
 मव्यक्तमधितिष्ठति ॥ धर्माद्यष्टाङ्गसयुक्त बुद्धितत्त्व पिता
 क्तिन । अधितिष्ठत्यधोरात्मा मूर्तिरत्यन्तमूर्जिता ॥ यामदेवा-
 ह्वया मूर्तिर्महादेवस्य वेधस । अहश्चरेरपिष्ठासीत्यादुराग-
 गवेदिन ॥ मयोजाताह्वया मूर्ति शम्भोरमिततेजस ।
 मनस ममपिष्ठाग्री मतिमन्त प्रचक्षते ॥ आग्रस्य वाच
 शब्दश्च विभोग्योन्मत्तस्तथैव च । ईश्वरीभास्वरस्यैनामीशा
 नारुया विदुर्मुखा ॥ त्वक्पाणिम्यशंवायूनामीश्वरी मूर्तमै

श्वरीम् । पुरुषाख्यां विदुः पूर्वं पुराणार्थविशारदाः ॥
चक्षुषश्चरणम्यापि रूपस्यामेस्तथैव च । अघोराख्यामधि-
पानां मूर्तिमाहुर्मनीषिण ॥ रसनायाश्च पायोश्च रस-
स्यापां तथैव च । ईश्वरीं वामदेवाख्यां मूर्तिं मुनिवरा
विदुः ॥ घ्राणस्य चैवोपस्थस्य गन्धस्य च भुवस्तथा ।
सद्योजाताह्वया मूर्तिमीश्वरीं संप्रचक्षते । पुनस्तत्रैव प्रदेशा-
न्तरे स्तोत्राध्याये— ‘शुद्धस्फटिकमंकाशमीशानाख्य सदा-
शिवम् । मूर्धाभिमानिनी मूर्तिः शिवस्य परमात्मनः ॥
शिवाचैनरतं शान्तं ज्ञान्यतीतं समास्थितम् । पवित्र पञ्चमं
ब्रह्म प्रार्थित मे प्रवच्छदतु । बालसूर्यप्रतीकाश पुरुषाख्यं
पुरातनम् । पूर्ववक्त्राभिमान च शिवस्य परमेष्ठिनः । ज्ञान्या-
मत्कं मरुत्सस्यम्’ इत्यादि । ‘अजनाद्रिप्रतीकाशमघोर
घोरविग्रहम् । देवस्य दक्षिण वक्त्रं देवदेवपदार्चकम् ॥
विषापदमपारुढम्’ इत्यादि । ‘कुङ्कुमक्षोदसंकाशं वामाख्यं
वरवेषधृक् । वक्त्रमुत्तरमीशस्य प्रतिमाया प्रतिष्ठितम्’
इत्यादि । ‘शङ्खकुन्देन्दुधवलं सदाख्यं सौम्यलक्षणम् ।
शिवस्य पश्चिम वक्त्रं शिवपादार्चने रतम् । निवृत्तिपद-
निष्ठं च पृथिव्या समवस्थितम्’ इत्यादि । तथा शिवागमेषु—
सदाशिवात्मा ज्योमन्थ ईशानः परिकीर्तितः । वश्यकृद्गन्ध-

बाहस्थ ईश्वरः पुरुषः स्मृतः ॥ अशेषाघहरः पुंमामघोरो
 रुद्रविग्रहः । वामदेवः प्रबालाभो देवो वारिस्थितो हरिः ॥
 शान्तिकृत्पृथिवीसंभ्यः मद्योजातः पितामहः' इति । मादाख्य-
 स्वरूपं तद्रहस्यं च सर्वांगमेधु बहुधा प्रपञ्चितम् । बहु चात्र
 वक्तव्यमिति विस्तरभयाज्ज लिख्यते । तत्रायं संप्रहो
 ऽम्भरीश्रितप्रणीतायां शिवध्यानपद्धतौ; यथा— 'विद्युद-
 शिवसादाख्यं विद्युद्वृन्दमिवाम्यरे । विश्वतः स्फुरित ज्योति-
 र्विद्यादूर्ध्वमुग विभो ॥ अमूर्तमपि सादाख्यं मूलस्तम्भ
 इति श्रुतम् । ज्योतिस्तम्भमयं लिङ्गं मरेदस्योत्तरं मुखम् ॥
 ज्योतिर्लिङ्गैकभागोत्थमेकवक्त्रं त्रिलोचनम् । मूर्तं मादा
 ख्यमित्युक्त ध्यायेत्पश्चिममाननम् ॥ शूलं च परशु वज्रम-
 भीतिं दक्षिणैः करैः । पाशं वह्निं च घण्टां च वर वामै
 करैरपि ॥ दधानं कर्तुमादाख्यं चतुर्वेक्त्राम्युजोऽञ्जलिम् ।
 लिङ्गमध्ये समुद्भूतं संसरेदक्षिणाननम् ॥ पञ्चवक्त्रं दश-
 भुजं पीठलिङ्गममुद्भवम् । प्रसिद्धं कर्ममादाख्यं पुराणैः पूर्व-
 माननम्' इति । शिवस्य सर्वदिक्षु वदनमद्भावे 'रुद्र यत्ते
 दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यम्' इति मन्त्रोपनि-
 षत्तमन्त्रलिङ्गमेव लिङ्गम् । एतेन च सर्वात्मकं श्रुतं
 भवति ॥ ५२ ॥

सदाशिव इति । सदा सर्वकालेषु वर्तमान शिवः
सदाशिव, किं कादाचित्कोऽपि शिवोऽस्ति? यद्व्यावृत्तये
सदेति विशेषणम्, अस्तीत्याह— तत्र ब्रह्मविष्णुरुद्रमहेश्वरमू-
र्वानामुत्तरोत्तरचिरकालवर्तित्वेऽपि सदाशिवारूपपञ्चममूर्त्ये-
भ्या कादाचित्को रुद्रमूर्तिं व्यावर्तयितुं सदेति विशेषणोपा-
दानसंभवात् । उक्त चेदं शिवपुराणे सृष्टिप्रकरणे— ‘केन
मानेन कालेऽस्मिन्नायु संख्या प्रवर्तते’ इति पृच्छत् कृष्णोऽपि प्रति-
वायुवचने यथा— ‘आयुषोऽत्र निमेषाख्यमादिमानं प्रच-
क्षते । सख्यानमस्य कालस्य ज्ञान्यतीतकलावधि ॥ अग्नि-
पक्ष्मपरिक्षेपो निमेष परिकीर्तित । तादृशानां निमेषाणां
काष्ठास्तु दश पञ्च च’ इत्यादिना, ‘चतुर्गुणमहस्र पक्ष-
त्कल्प इति कथ्यते’ इत्यन्तेन प्रसिद्धं कल्पपरिमाणमुक्त्वा
पुनर्वर्णितम्— ‘कल्पो नाम दिवा प्रोक्तं ब्रह्मणोऽव्यक्त-
जन्मनः । कल्पानां वै महस्र तु ब्राह्म वर्षमिहोच्यते ॥
वर्षाणामष्टमाहस्रं यच्च तद्ब्रह्मणो युगम् । सवनं युगसाहस्रं
ब्रह्मणं पञ्चजन्मनः ॥ सवनानां महस्रं तु त्रिगुणं त्रिविधं
तथा । कल्प्यते मकल कालो ब्रह्मण परमेष्ठिनः ॥ तस्य
वै दिवसे यान्ति चतुर्दश पुरंदरा । ब्रह्मा विष्णुर्दिने चैको
विष्णु रुद्रदिने तथा ॥ ईश्वरस्य दिने रुद्रः सदाख्यस्य

तथेश्वरः । साक्षाच्छिवस्य तत्संख्यस्तदा सोऽपि मदाशिवः ॥
 तस्मिन्साक्षाच्छिवेनैव कालात्मा संप्रवर्तितः' इति । अयमर्थः—
 कल्पः प्रसिद्धः, तादृक्कल्पसहस्रमेको वत्सरः, तादृशवत्स-
 राणामष्टसाहस्राण्येकं युगम्, तादृशयुगसहस्रमेकं सवनम्,
 तादृशसवनसहस्राणि त्रिगुणानि भवन्ति त्रिविधानि नवसं-
 ख्यानीति यावन् । महस्यस्य प्रथमं त्रैगुण्ये त्रीणि सहस्राणि,
 ततस्तस्यास्त्रिमाहस्रगा पुनस्तैगुण्ये नवमाहस्र्यां पर्यवमानात् ।
 एवं च तादृशसवनानां नवसहस्रं ब्रह्मण परमायुः । तादृशत्र-
 यपरमायुर्विष्णोरेकदिनम्, तादृशविष्णुपरमायुः रुद्रस्यैकदि-
 नम्, तादृशरुद्रपरमायुः महेश्वरस्यैकदिनम्, तादृशमहे-
 श्वरस्य परमायुः मदाशिवस्यैकदिनम्, तादृशमदाशिव-
 परमायुः परमशिवस्यैक दिनम्, परमशिवस्य कालकृतपरि-
 च्छेद एव नास्तीति । अत एव प्रदेशान्तरेऽपि तत्रैव, 'का-
 लावच्छेदयुक्तानां गुरुणामप्यमौ गुरुः । सर्वेषामेव सर्वेणः
 कालावच्छेदवर्जिनः' इति । यद्यप्युदाहृतवचने. सदाशिव-
 स्यापि कादाचित्कत्वमागतमिति मदेति विशेषणानन्वयः,
 तथापि ब्रह्माद्यपेक्षया अधिककालवर्तित्वेन ब्रह्मादिकांशेषु
 सदा वर्तत इति तदभिप्रायो बोध्यः । यद्वा परमशिवे वा
 केवलयोगिकोऽयं द्रष्टव्यः । तत्र कालावच्छेदरहिते मदा-

पदसाञ्जस्यान् । न च तस्यापि कालावच्छेदोऽस्त्येव ; अन्य-
था सदाशिवस्य परमायु परमशिवस्य दिनमिति परिकिञ्च-
न्नव्यवहारायोगादिति वाच्यम् । दिनव्यवहारस्य दिनवद-
तिक्षुद्र काल इत्यौपचारिकतया प्रवृत्तत्वात् । अत एवोक्तं
तत्रैव किञ्चिदुत्तरतः— 'अहर्न विद्यते तस्य न रात्रिरिति
धारयेत् । उपचारस्तु क्रियते लोकानां हितकाम्यया' इति ।
तथा पाद्ये शिवराघवसंवादेऽपि सदाशिववचने दर्शितम्—
'अस्पायुर्दृश्यते ब्रह्मा द्वौ नि श्वासौ हि जीवितम् । चतुर्नि-
श्वासमात्रं तु विष्णोरायुरुदाहृतम्' इति । इयं च नि श्वास-
संख्या सदाशिवायुरपेक्षया द्रष्टव्या । एवं पुराणान्तरेष्वपि ।
इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम 'ब्रह्मा शिवो मेऽस्तु सदा-
शिवोम्' इति ॥ ५३ ॥

विश्वेश्वर इति । विश्वेषामीश्वर विश्वेश्वर । तथा च
मन्त्रोपनिषदि 'भूय. मृष्टा पतयस्त्वयेन' सर्वाधिपत्यं
कुरुते महात्मा' इति । तैत्तिरीयकेऽपि 'पति विश्वस्यात्मे-
श्वर आश्रितं शिवमन्युतम्' इति च । ननु 'स्वामीश्वर'
इति सूत्रेण पष्ठमा प्रतिपदविहितत्वात् 'प्रतिपदविधाना पष्ठी
न ममम्यते' इति निषेधान् कथं ममास इति चेन्, न, नेयं
प्रतिपदविधाना पष्ठी, किं तु शेषपष्ठमेव, परं तु प्रतिपदवि-

द्वितया सप्तम्या मा वार्ध्नीति शेषपष्ठचेव चकारेणानुशाबते ।
इवं चार्थतः श्रुतिप्रसिद्धं नाम 'सर्वेश्वरः शंभुराकाशमभ्ये'
इति ॥ ५४ ॥

वीरभद्र इति । भद्रो नाम वक्षाध्वरध्वंमार्थं रुद्रेणोत्पादि-
तो गणविशेषः । वीरश्चासौ भद्रश्च इति कर्मधारयः । तस्य
चोत्पत्तिः कल्पभेदेन बहुधा । तथा हि ब्रह्माण्डपुराणोत्तरभागे
ह्यग्नीवामत्यसंवादे ललितोपाख्याने शिवललाटजस्वेदविन्दो-
भद्रस्योत्पत्तिः ततो गणानामुत्पत्तिश्च दर्शिता । यथा—
'अथ देवो महादेवो ललाटवटसंभवम् । एकं स्वेदपयोविन्दुं
सहस्राग्नेणाग्निपत्क्षितौ ॥ तत उत्तस्थिवानेको लोकघस्मरवि-
प्रहः । कालाग्निरिव दीप्ताम्नो वीरभद्रो गणेश्वरः ' इति । 'वी-
रभद्रः स कैलासाग्निर्जगाम महाजवः' । तस्यैव रोमकूपेभ्यो
दीप्ताग्निटिललोचनात् ॥ कर्णाभ्यां चैव नासाभ्यामास्याहं-
ष्ट्राभयंकरात् । प्रसूता बहवो लोकघस्मराः प्रमथेश्वराः ' इति ।
वामनपुराणे तु क्रुद्धस्य शरीरानिःसृताग्नेजस
सह गर्णवीरभद्र उत्पन्न इति दर्शितम् । यथा—
'एतच्छ्रुत्वा वचो रौद्रं रुद्रः कोपान्वितोऽभवत् । क्रुद्धस्य
सर्वगाग्नेभ्यो नि मेहः सहस्राक्षिपः ॥ सह कोपाग्निनेत्रस्य
गात्ररोमान्तरोद्भवाः । गणाः मांल्यमुग्धा जाता वीरभद्रपु-

रोगमा ' इति । वायवीयमंहितायां तु दशयज्ञार्थं गत्वा
तद्वृत्तान्तश्रवणकुपितया देव्या प्रेरितेन शिवेन संमुग्धतया
वीरभद्रम्य सृष्टिमुक्त्वा देव्यापि कुपितया भद्रकाली सृष्टा,
तया महितो वीरभद्रः कार्याण्यसाधयदित्युक्तम् । यथा—
'दग्धुं दक्षाध्वारं विप्रा देवी देवमचोदयत् । देव्या संचो-
दितो देवो दक्षाध्वरजिघामया ॥ ममजं सहस्रा वीरं
वीरभद्रं गणेश्वरम् । सहस्रवदनं देवं सहस्रचरणेश्वरम्'
इति ; तथा— 'मन्वुना चासृजद्भद्रां भद्रकालीं महेश्वरी ।
आत्मन कर्ममाश्रित्वात्तेन गन्तुं महैव तु ॥ तं दृष्ट्वा-
स्थितं वीरभद्रं कालाग्निसंनिभम् । भद्रया सहितं प्राद भद्र-
मस्त्विति जंकरः' इति । एतेन भद्रया महितत्वाद्भद्रावा-
न्भद्र इति मत्त्वर्थीयाकारेण भद्रशब्दो निष्पन्न इति व्युत्प-
त्तिरपि सूचिता । काशीग्रन्थे तु— 'ततस्तत्क्रोधजाद्रुहे
राधिराम महाद्युतिः । भद्रस्तु प्रमथाकाः कालमृत्युप्रक-
ल्पन ' इति । शिवकोपाप्रेरुत्पन्नो भद्र इत्युक्त्वा पश्चात्त-
त्पराक्रमज्ञानपरिवृष्टेन परमेश्वरेण वीरभद्र इति नाम दत्त-
मित्युक्तम् । यथा— 'महावीरोऽमि रे भद्र मम सर्व-
गणेश्वर । नाम्ना त्वं वीरभद्रेति भव लोकेषु विभुत'
इति । वराहपुराणे गौरीविवाहप्रकरणे तु, मगांटी मद्य-

ललाटादुत्पन्नप्रजापतीनामन्यतम स्थाणू रुद्र, य प्रजा
 असृद्धा जले ममस्तपश्चरन्स्थित, स एव जला
 दुत्तीर्थं गणान्सृद्धा तै समेतो दक्षाध्वर ध्वसयामासेत्युक्तम् ।
 यथा— 'रुद्रक्रोधोद्भवो यस्तु पूर्वं ममो महाजले । स स-
 हसार्कसकाशो निश्चक्राम जलात्तदा' इति तस्य निष्क्रमण
 मुक्त्वा, 'शुश्राव च तथा अच्दानृत्विजा दक्षसद्वानि ।
 शुश्राव याजिना चोषैरिन्द्रागच्छति कीर्तनम् ॥ तत श्रुत्वा
 महातेजा सर्वज्ञ परमेश्वर । चुकोप सुभृश देवो वाक्य
 चेदमुवाच ह' इत्यादिना तस्य दक्षाध्वरश्ववर्णजन्य कोपमु-
 पन्यस्य, तदुपरि 'तस्य नानदतो ज्वाला गात्रेभ्यो निर्ययु-
 स्तदा । ततो भूतानि वेताल उच्छुष्मा प्रेतपूतना ॥ कू-
 दमाण्डा यातुघानाश्च सर्वे प्रश्वलिवानना । उत्तस्थु को
 टिशस्तत्र नानाप्रहरणावृता ' इत्यादिना गणाना सृष्टिमु-
 क्त्वा, 'एव कृत्वा स मामर्षी देवदेव प्रतापवान् । जगाम
 दक्षयज्ञाय क्रोधाद्दुष्ट प्रतापवान्' इत्यादिना समस्तेनाभ्या-
 येन दक्षाध्वरश्वमवृत्ता-तकयनपूर्वक पश्चाद्दक्षवचनेन क्षमा-
 पणार्थं दक्षवितीर्णगौरीविवाहो वर्णित । पाश्चो तु शिव
 राघवसंवादे वीरभद्रेण कस्यचिदष्टशिरसो राक्षसस्य वध-
 मुक्त्वा तदनन्तर नारदगुरादृत्तान्त श्रुत्वा स्तुवता ब्रह्म-

विष्णुरुद्राणां वचने तस्य राक्षसस्योत्पत्तिवरलाभादिप्रतिपा-
दनावसरे— 'त्वज्जटोत्पाटनेनैकः पुरुषः संभविष्यति ।
तेनैव मरणं नान्यैरिदमेव व्रतं शिव ॥ श्रीशिवः— भवि-
ष्यत्येवमेवैतदित्युक्तवान्तरधीयत । एवं लब्धवरः पापी राक्ष-
सो निहृतस्त्वया ॥ अथालिङ्गञ्च हरिर्वीरं शंकरञ्च पिता-
महः । यथागतं तथा जगमुरथ देवादियोषितः ॥ निपत्य
दण्डवद्भूमौ वीरभद्रमद्याजुवन्' इति प्रतिपादितम् । तथा
च राक्षसवधादिकार्यसाधनायेयमपरा शिवजटाशकलाद्वीर-
भद्रन्योत्पत्तिः । एवं च यदत्र वीरभद्रादृष्टानां सृष्ट्युपाख्यानं
तदुत्तरेण नाम्नाविष्कृतं गणनाथ इति । यत्तुक्तं प्रजापति-
पदे स्थितः म्याणू रुद्र एव दक्षाध्वरध्वंसक इति, तत्त-
तोऽप्युत्तरेण नाम्नाविष्कृतं प्रजापतिरिति । यत्तु पुनः
मकलदेवतानिग्रहात्मकं कर्म तत्सर्वमत्रत्येन वीरपदेनैव
सूचितम्, तथैव पौराणिकव्युत्पत्तेरपि दर्शितत्वात् ।
अथवा दक्षाध्वरध्वंसवृत्तान्तस्य दक्षाध्वरहर इति नाम्ना
अग्रे वक्ष्यमाणतयात्र सामान्यतः शरभभैरववीरभद्रादि-
साधारणं पराक्रमातिशयमात्रं विवक्षितम् । वीराणां
भद्रः वीरभद्रः वीरश्रेष्ठ इत्यर्थान् । ननु नैवं मयासः
संभवति, 'न निर्धारणे' इति निषेधान्निति चेत्, नः

‘द्विवचनविभक्त्योपपदे तरवीयसुनौ’ इति सूत्रे, यतो निर्धार्यते, यश्चैकदेशो निर्धार्यते, येन हेतुना निर्धार्यते, एतद्वितयसंनिधाने हि निर्धारणं भवति ; न तु तदभावेऽपि नागानामुत्तमो नागोत्तम इत्यादौ । तत्र हि संबन्धसामान्ये पट्टी, तस्याश्च समासो भवतीति कैयटेनोक्तत्वात् तद्वदिहापि संबन्धसामान्यपट्ट्या समासोपपत्तेः । ननु कथमिह त्रितयसंनिधानाभावः ? प्रकरणादुपस्थितस्य शिवस्यैव विशेष्यतया मनुष्याणां क्षत्रिय, शूर इतिवद्दीराणां शिवो भद्र इति एतद्वत्संनिधानेन निर्धारणसंभवे संबन्धसामान्यपट्टययोगात्, न च संभवत्यपि निर्धारणे संबन्धसामान्यविवक्षाया प्रकृतपट्टीनिर्वाह इति वाच्यम् ; तथा सति मनुष्याणां क्षत्रिय, शूर इत्यादावपि संबन्धसामान्यविवक्षाया, सभवेन ‘नागोत्तम इत्यादौ संबन्धसामान्यपट्टी, मनुष्याणां क्षत्रिय इत्यादौ निर्धारणपट्टी’ इति कैयटोक्तविषयव्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गेन त्रितयसंनिधाने सति निर्धारणप्रतीत्यवश्यभावेन निर्धारणपट्ट्या एवावश्यवक्तव्यत्वात् । नापि प्रकरणाद्वा माश्राद्वा शिव इति विशेष्योपस्थितावपि शिवत्वस्य जातिगुणक्रियावद्भिर्भूततया जातिगुणक्रियाभिः पृथक्करणस्यैव निर्धारणत्वेन तदभावात्मसंबन्धसामान्यपट्टी संभवतीति वाच्यम् ; जातिगुणक्रियाभिः

पृथक्करणं निर्धारणमिति वृत्तिकारीयव्याख्यानस्य त्रयो-
 शब्दानां प्रवृत्तिरिति पक्षाभिप्रायकतया शिवत्वादेरपि जा-
 तिकोटौ निवेशान् चतुष्टयीपक्षेऽप्युपलक्षणतया शिवत्वादेरपि
 संग्रहान्; इतरथा अभीष्टां छात्राणां कतमो देवदत्तः
 पठतां देवदत्तः पटुतरः आदित्यानामहं विष्णुः नक्षत्रा-
 णामहं शशी इत्यादिषु निर्धारणपटुषा अगतेः, तस्मा-
 त्कथमत्र समाम इति चेन्, उच्यते । इदं तावदत्र
 विचारणीयम्— मनुष्याणां क्षत्रियः शूर इत्यादौ कथं
 जात्यवोध इति; तत्र मनुष्याणां मध्ये यः क्षत्रियः स
 शूर इति भवितव्यम्, अत एव हरदत्तेन 'न निर्धारणे'
 इति सूत्रे अभिहितम्— 'क्षत्रियशब्देनात्र समासप्रसङ्गः,
 तदपेक्षा हि पक्षी न शूरतमापेक्षा गुणत्वाच्च तेन न
 समासः' इति । प्रौढमनोरमायामपि नृणां द्विज इति
 प्रतीकमादाय द्विजशब्देनात्र समासप्रसङ्गः, तदपेक्षा हि पक्षी
 न श्रेष्ठापेक्षेत्येतावद्व्यङ्ग्यत्वात्तत्तमनूय न श्रेष्ठापेक्षेत्यत्रोपपत्ति-
 रपि दाशता; श्रेष्ठत्वं च द्विजेतरमनुष्येभ्यः, तांश्च मामा-
 न्यशब्दोपस्थितान्विहाय अनुपस्थितकल्पनाया अन्याव्य-
 त्वादिति । अस्वार्थः— द्विजनिष्ठं हि श्रेष्ठत्वं द्विजेतरमनुष्य-
 निरूपितम्; यद्यपि द्विजेतरेऽपि मनुष्याः मनुष्यत्वेनोपस्था-

प्यन्ते, तथाप्यन्वयितावच्छेदकरूपेणोपस्थितिर्मनुष्यजब्देन न
भवतीत्यध्याहारेणैव तदुपस्थितिः सपादनीयेति मनुष्याणामि-
ति पदं द्विजपदेनैव समर्थमिति श्रेष्ठपदेनासामर्थ्यादेव समा-
साप्रसक्ते द्विजपदेन प्रसक्तः स प्रतिपिध्यत इति, तस्मादेवं
भावितव्यमिति । नैतदस्ति—मनुष्याणां मध्ये यः क्षत्रियः इति
कोऽर्थः ? मनुष्यरूपममुदायान्तर्गतो यः क्षत्रिय इति तावन्न
संभवति, पृथक्करणलक्षणनिर्धारणस्येदानीमभावात् । किं चैवं
सति समुदायसमुदायिभावलक्षणे संबन्धे वनस्य वृक्ष इतिवत्
पृथगाः समुदायिनः प्रति समुदायस्याधारतया वने वृक्षा
सहस्रे शतमितिवत् सप्तम्या अपि सिद्धतया ‘यतश्च निर्धार-
णम्’ इति सूत्रानर्थक्यप्रसङ्गात् । नापि मनुष्याणां क्षत्रियः
मनुष्येभ्यः पृथग्भूतः क्षत्रिय इति; क्षत्रियाणामपि मनुष्यत्वेन
ततः पार्थक्यासिद्धेः । क्षत्रियत्वस्य मनुष्यत्वव्याप्यत्वा-
त्पार्थक्यमस्तीति चेत्; तस्य सिद्धतया अचोघनीयत्वात् । एवं
तर्हि भवितुमर्हति—यः क्षत्रियः स मनुष्याणां शूर इति ।
अत एव ‘न निर्धारणे’ इति सूत्रे प्रागुदाहृतवाक्यादुत्त-
रत एव गवां कृष्णा संपन्नश्रीरतगोति द्वितीयोदाहरणव्या-
ख्यानावसरे हरदत्तेनोक्तम्—नैवमभिमंयन्धो गवां मध्ये या
कृष्णा सा संपन्नश्रीरतगोति; एवं मतिः कृष्णाशब्दस्य गुण-

वचनत्वात् 'पूरणगुण' इत्येव ममामनिषेधसिद्धेः । किंतु या
 कृष्णा मा गवां संपन्नक्षीरतमा— इति । न च कृष्णातिरिक्तग-
 व्यपेक्षसंपन्नक्षीरतमत्वस्य विवक्षिततया अन्वयितावच्छेदक-
 कृष्णेतर्गवित्प्रकारकबोधजननासमर्थत्वात्सामान्यशब्दस्य -
 गोपदस्य तन्नान्वेतुमर्हति इति प्रागुक्ताधुनिकसमर्थनविरोध
 इति वाच्यम्; 'चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रता विकासल-
 क्ष्मीः कमलेषु चञ्चला । यशो विधातुः कथयन्ति स्मिन्दतम्'
 इत्यादाविव अन्वयितावच्छेदकरूपेणानुपस्थितस्याप्यन्वयद-
 र्शनादिति । इदमपि न युक्तम्— अधुना हि क्षत्रियः स्वातिरि-
 क्तमनुप्यापेक्षया शूर इति फलितम्; एवं तर्हि निर्धा-
 रणकथैव लुप्ता, ननु कथं लुप्ताः निर्धारणं हि पृथक्करणम्,
 तच्च तदतिशायिगुणशालित्वरूपवद्वैलक्षण्यलक्षण मनुप्यापे-
 क्षया क्षत्रियाणामव्यादृतमिति कृत्वेति चेत्, न; न हीदृशं
 पृथक्करणं वैयाकरणा मन्यन्ते, निर्धार्यधर्मितावच्छेदकं यज्जा-
 त्यादि तत्कृतमेव पृथक्करणं निर्धारणमिति तेषामभिमानात् ।
 अत एव काशिकायां वृत्तौ 'जातिगुणक्रियाभिः पृथक्करणं
 निर्धारणं तत्र पट्टी न समस्यते । यथा मनुप्याणां क्षत्रियः
 शूरतमः, गवां कृष्णा संपन्नक्षीरतमा, गच्छतां घाघन्शी-
 प्रतमः' इत्युदाहृतम् । एव तर्हि एव भवतु— मनुप्याणां

अत्रिय शूरतम इति मनुष्याणां मध्ये क्षत्रिय शूरतम न सर्वे मनुष्या इति । एव हि पृथक्करण भ्रमभिव्याहृतैकधर्मान् स्वयरूप निर्धारणशब्दान्यमपि समर्थितं भवति । न चात्र जातिगुणक्रियाभिः पृथक्करण निर्धारणमिति वैयाकरणाभिमतं प्रथक्करणमिदं नेति वाच्यम्, अस्मिन् प्रथक्करणे जातिगुणक्रियाणां मध्यनुप्रवेशात् । तथा हि— क्षत्रिया एव शूरा न सर्वे मनुष्या इत्यत्र प्रागुक्तैकधर्मान्स्वयवच्छेदकभेदपर्यवसन्नतया निर्धार्यधर्मितावच्छेदकभूतानां जात्यादीनां शूरत्वं न मनुष्ये पुत्रात्स्वयेन, किं तु क्षत्रियरूपतदेकदेशावच्छेदेनेति ममभिव्याहृतधर्मान्स्वयमकोचकतयानुप्रवेश स्पष्ट इति । तथा च तदव्यापकत्वे गतिं तद्व्याप्यव्यापकत्वं पट्टपर्यं, मनुष्यत्वाव्यापकं तद्व्याप्यक्षत्रियत्वव्यापकं च यच्छूरत्वं तद्व्याप्यक्षत्रिय इत्यर्थः । अस्मिच्छब्दाद्व्यपेक्षे पट्टा स्वार्थघटकतया क्षत्रियेण स्वप्रतिपक्षधिसमपकतया शूरेण च साक्षाद्गतयोभयमापेक्षस्य पट्टचन्तस्य केनापि साकं सामर्थ्याभावात् सिद्ध एव समामाभावः 'न निर्धारणे' इति सूत्रेणानूयते । यत्र तु नैयरूपं पट्टपर्यं । किं तु निरूपकत्वमात्रपरनागातामुत्तमो नागोत्तम इत्यादौ, तत्र पट्टा एकमात्रसापेक्षतया उत्तमपदेन साकं सामर्थ्यादप्रतिबद्धं समा-

मः । इदमेवाभिमतं त्रितयसन्निधाने समासनिषेधवाचिनः
 कैयटस्यापि, अस्मदुक्तनिर्धारणस्य त्रितयसन्निधानसापे-
 क्षतया तत्र चासामर्थ्येन समासाभावस्य सिद्धत्वा-
 दिति । अत एव नागोत्तम इत्यादौ निरूपकत्वमात्रस्य
 पप्रचयत्वेन पष्ठीनिर्वाह्य त्रितयापेक्षा नास्तीति तादृशस्थले
 समासोऽप्रतिषेद्ध इत्युक्तम् । अत एवोक्तं भगवत्पादैरपि
 सहस्रनामभाष्ये पुरुषोत्तमनामव्याख्यानावसरे 'पुरुषाणामु-
 त्तमः पुरुषोत्तमः 'न निर्धारणे' इति समासनिषेधो न
 भवति, इह जात्याद्यनपेक्षया समर्थत्वात् । यत्र तु जात्या-
 दपेक्षया पृथग्भावस्तत्रासमर्थत्वान्निषेधः प्रवर्तते यत्पुण्याणां
 क्षत्रियः शूरः, गवां कृष्णा मंपन्नक्षीरतमा, गच्छतां धाव-
 न्शीघ्रतम इत्यादौ' इति । अथवा वीरेषु भद्र इति नमस्य-
 न्तपूर्वपदः 'संज्ञायाम्' इति समासः । एतेन च द्वादशी
 महेश्वरमूर्तिरनुमंदिता । यथोक्तं वातूलशुद्धे— 'एकादशीं
 गजारिः स्याद्द्वादशीं वीरभद्रकम्' इति । महेश्वरव्यूहान्तर्ग-
 तत्वादेव त्रिमूर्त्यात्मकत्वेन वीरभद्रः शिवपुराणे वर्णितः ।
 यथा— 'आ नाभेर्गण्डणो रूपमा कण्ठाद्वैष्णवं वपुः ।
 आ ललाटान्महादेवं त्रिरूपं तु त्रयीमयम्' इति । यत्तु
 व्याख्यानं वराहपुराणोक्तरीत्या 'वद्वैष्णोद्भवो यस्तु पूर्वं

सप्तो महाजले । स सहस्रार्कसंकाशो निश्चक्राम जलात्तवा' इति ब्रह्मकोपोत्पन्नस्याणूरुद्रः प्रजापतिपदस्थित एव वीरभद्र इति; तस्मिन्पञ्चे संहाररुद्रव्यूहान्वभावं; ब्रह्मकोपोत्पन्नत्व-लिङ्गादिति ध्येयम् ॥ ५५ ॥

गणनाथ इति । गणानां नाथो गणनाथः, वीरभद्रा-वतारे गणानां सृष्टेः प्रागुक्तत्वात् । यद्वा गणा नन्दिभृङ्गि-महाकालप्रभृतयः, तेषां नाथ इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

प्रजापतिरिति । स्थाणूरुद्रस्य प्रजापतिष्वन्तर्भावादिति प्रागेवोक्तम्, तस्य च प्रजापतित्वम् 'सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधिभूम्याम्' इति श्रुतिप्रामिद्धासंख्यातरुद्र-सर्गस्य तदधीनत्वात् ॥ ५७ ॥

हिरण्यरेता दुर्धर्षो गिरीशो गिरीशोऽनघः ।

सुजंगमूषणो भर्गो गिरिधन्वा गिरिप्रियः ॥

हिरण्यरेता इति । हिरण्यं हिरण्यात्मकं रेतो यस्य स तथोक्तः; रुद्रेण सर्गादावपः सृष्ट्वा, तामूत्सृष्टस्य धीर्यस्य हिरण्यरूपमष्टाण्डात्मना परिणतत्वात् । यथोक्तं स्कान्दे सौरसंहितायाम्— 'त्रिमूर्तीनां तु सगस्यानन्तरं परमः शिवः । शब्दादीनां तु भूतानामुत्पत्तिं कुरुते स्वयम्' इत्या-

दिना त्रिमूर्त्यादिसर्गमुक्त्वा, 'सदाशिवेश्वरौ रुद्रस्तथा ना-
रायणौ विधिः । इति नाम्ना प्रकीर्त्यन्ते तेषु रुद्रः शिवा-
य ॥ पुरस्तादण्डसर्गस्य सप्तर्जापो द्विधा पुनः । अपा-
मेकांशके विद्वन्स्वकं वीर्यमपासृजत् ॥ तदण्डमभवद्वैमं सह-
स्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन्जज्ञे स्वयं विष्णुर्ब्रह्मांशेन समन्वि-
तः ॥ आपो नारा इति प्रोक्ताः सूक्ष्मात्ता मुनिसत्तम ।
शिवस्य नरमंजस्य यतः कार्याणि तास्ततः ॥ ता यदस्या-
यनं प्रोक्तं तेन नारायणः स्मृतः । अंशोपाधिवशेनैव ब्रह्मे-
ति परिकीर्तितः ॥ अपानन्तरवस्थानान्नारायण इतीरितः'
इति । यद्वा हिरण्यजनकत्वाद्विरण्यम्, तत्रेतो यस्येति
बहुव्रीहिः प्राग्ब्रह्म । हिरण्यजनकत्वं तु कुमारोत्पत्तौ भग-
वद्वीर्यसंस्पर्शमात्रेण तत्रत्यानां सौवर्णत्वस्य रामायणे दर्शि-
तत्वादिति भेदः । यथोक्तं वालकाण्डे— 'निश्चितमात्रे
गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम् । सर्वं पर्वतसंनद्धं सौवर्णमभ-
वद्वनम्' इति ॥ ५८ ॥

दुर्धर्ष इति । दुःस्त्रेण धर्षणीयः, केनापि धर्षयितुमश-
क्य इति भावः । सर्वथा अलभ्ये दुर्लभ इति प्रयोगात् ।
धूपैः प्रागरुभ्यार्थकस्य लक्षणया तत्पूवकाभिभववृत्तेः कर्मणि
'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' इति खलप्रत्यये रूपम् ।

अस्मिन्नर्थे 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च विद्यते' इति श्रुति
मानम् ॥ ५९ ॥

गिरीश इति । गिरे कैलासस्य ईश गिरीश , यद्वा
गिरीणा कैलासमेरुमन्दरादीनामीशो गिरीश । पर्वताधिपत्य
च शिवस्य हरिवशे धन्याश्चर्योपाख्याने नारद प्रति पर्वताना
वचने दर्शितम्— 'ब्रह्मर्षे न वय धन्या नाप्याश्चर्याणि
सन्ति न । अस्माकमीश्वर शूली गिरिशा वृषभध्वज ॥
नाश्चर्यो वापि धन्यो वा तस्मात्परतरो भुवि' इति ॥ ६० ॥

गिरिश इति । गिरौ कैलासे शेत इति गिरिश 'गिरौ
लङ्छन्दसि' इति ङप्रत्यय , छान्दसा अपि कचिद्भाषाया
प्रयुज्यन्ते इति ङीकासर्वस्वे । यद्वा गिरि मेरु इति तनूक-
रोति लघूकरोति चापत्वेन धारणादिति गिरिश , 'आतो-
ऽनुपसर्गे क' इति क । अत्र प्रथमन्याख्याने गिरौ शयन
न हि लोकसिद्ध विवक्षित किं तु शीघ्रातुना सुप्तावस्थान
विवक्षितमिति 'त्रयोविंश सुखासनम्' इति वातूलशुद्धप्रसिद्धा
महेश्वरमूर्तिरनुसंहिता । इदं च श्रुतिसिद्ध नाम , 'नमो
गिरिशाय च शिपिविष्टाय च' इति ॥ ६१ ॥

अनन इति । न विद्यतेऽप पाप दुःख वा यस्य स

तथा । 'एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकः'
इति श्रुतेः ॥ ६२ ॥

भुजंगभूषण इति । 'भुजकौटिल्ये' भुजं कुटिलं यथा
तथा गच्छन्तीति भुजंगाः सर्पाः, 'खञ्ज द्विधा वक्तव्यः'
इति खञ्; त एव भूषणं यस्य स तथा । भुजंगाश्चात्र
दारुकावनस्थमुनिश्रुताभिचारोत्पन्नः गरुडभीत्या शरणागता
वास्तुकिप्रभृतयश्च गृह्यन्ते । यद्योक्तं स्कान्दे— 'ततः
पञ्चफणा नागा निःश्वसन्तो विषोत्सवणाः । शीघ्रमुत्थाय
कुण्डेभ्यः समाजग्मुर्गेंद्रेभ्यः ॥ तानुपादाय नागेन्द्राञ्ज-
लितानुपशोभितान् । दधाराभरणत्वेन तेनासीन्नागभूषणः ॥
अपरैरपि नागेन्द्रैर्वासुकिप्रमुखैः शिवः । वैनतेयभयात्प्राप्तै-
रलञ्चक्रे निजां तनूम्' इति । एतेन ये लोकानामुद्भेजकास्त
एवास्य भूषणानीत्युक्त्या सर्वाभिभावकत्वमुक्तम् ॥ ६३ ॥

भर्ग इति । भर्षन्ते पच्यन्ते दहन्ते पापान्यतेनेति
मार्गः । भृजतेः पाकार्थोत्करणे घञ् 'भ्रजो रोमघयोरम-
न्यतरस्याम्' इति रमागमे 'चजोः कृषिण्यतोः' इति
कुत्वे च रूपम् । सर्वपापनिवर्तकत्वं च शिवस्य शिवधर्मो-
त्तरादिषु प्रमिदम् । 'छित्त्वा मिष्ट्वा च भूतानि हत्वा
सर्वमिदं जगत् । यजेदेकं विरूपाक्षं न स पापेन लिप्यते'

इति । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम— ‘भर्गो देवस्य धीमहि’
 इति । ननु नात्र भर्गशब्दोऽकारान्तं प्रयुक्तं, किं तु सका-
 रान्तस्तेजोवाची, सवितुर्देवस्य वरेण्यं तद्भर्गं तेज धीमहि
 ध्यायेम यं सविता न अस्माकं धियं प्रचोदयादिति
 तदर्थान् । अत एव ‘या देव सवितास्माकं धियो धर्मादि
 गोचरा । प्रेरयेत्तस्य यद्भर्गस्तद्वरेण्यमुपास्महे’ इति स्मृतिका
 रैरन्वयक्रमोऽपि दर्शित इति चेत्, न, एव सति ‘धियो यो
 न प्रचोदयात्’ इति यच्छब्दे पुल्लिङ्गानुपपत्तः । तथाहि—
 सवितुर्वरेण्यं तद्भर्गो धीमहि धिया यो न प्रचोदयात्—
 इति कोऽयं ? यच्छब्देन किं सविता परामृश्यते, किं वा
 भर्गः, आद्यं सवितृपदं किं सूर्यपरम्, उत ब्रह्मपरम्, न
 तावदाद्ये आद्यः, सवितृमण्डलवर्तिनो ब्रह्मणो अन्तर्यामि
 त्वेन सवितुर्धर्मप्रचादकत्वाभावात्, तस्य भर्गोविशेषणस्य यं
 चच्छब्दपरामर्शनीयत्वकल्पने सवनाम्ना प्रकृतप्रधानपरामर्शक
 त्वव्युत्पत्तिभङ्गाच्च । नाप्याद्ये द्वितीयः, तस्य धीप्रचोदकत्वेऽपि
 प्रागुक्तव्युत्पत्तिभङ्गदोषस्यानिवृत्त्यात्, किंच सवितृपदस्यैव
 ब्रह्मपरत्वे वरेण्यं भर्ग इत्यस्यानन्वयापत्तेः, ब्रह्मणोऽपि वरेण्य
 स्य तेजसोऽभावात् । वरेण्यं लोकश्रेष्ठं सवितुर्भर्ग इति ‘राज्ञः
 शिरः’ इतिषदभेदेऽपि भेदव्यपदेशादन्वयोपपत्तिरिति चेत्,

न, गायत्र्यर्थानुबन्धिषु 'तैत्तिरीयमैत्रायणीयश्चेताश्चतरीय-
वाक्येषु 'तां सवितुर्वरेण्यस्य' 'तत्सवितुर्वरेण्यम्' 'तदक्षरं त-
त्सवितुर्वरेण्यम्' इत्येतेषु सवितुर्वरेण्यपदयोरन्वयस्य दर्शित-
त्वेन इहापि तथैव वक्तव्यत्वात् । नापि द्वितीयः, यच्छब्द-
स्य पुल्लिङ्गत्वानुपपत्तेः ; तस्मादकारान्त एव भर्गशब्दः । एवं
सति यच्छब्दे पुल्लिङ्गतोपपद्यते । सवितुः सूर्यस्य वरेण्यं
तस्यापि तेजोघायकम् 'येन सूर्यस्तपति' इति श्रुतेः ; तत्
धीमहि ब्रह्म धीमहि 'ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः
स्मृतः' इति गीतायचनात् । यद्वा तदिति सामान्ये नपुंसकम्,
'शक्यं क्षुद्रुपहन्तुम्' इत्यादिवत् । यो भर्गो धियः प्रचोद-
यान् इति 'उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरैक्यमापादयन्ति
सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गभाजि' इति वैयाकरणोक्तरीत्या
'शैल्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य' इतिवत् प्रतिनिर्दिश्यमान-
भर्गोपेक्षया पुल्लिङ्गत्वोपपत्तेः । अधुना तु किञ्चिद्वचनबहि-
तान्वयः कर्तव्यः ; वरं हि व्युत्पत्तिभङ्गाद्वचनबहितान्वयः ।
किञ्च मैत्रायणीयशाखायाम् 'एष रुद्रो भर्गात्मकः' इति गाय-
त्र्यर्थनिरूपणावसरे अकारान्तपञ्चस्यैवोद्घाटितत्वात् । योगवा-
ज्यवत्त्वमेव 'देवस्य सवितुर्मध्ये यो भर्गो नो धियः क्रमात् ।
प्रचोदयात् वरेण्यं धीमदीत्यन्वयक्रमः' इत्यकारान्तपञ्चस्यैवो-

द्रावितत्वात् । अत एवोक्तमादित्यपुराणेऽपि—‘गायत्र्याः पर-
मं तत्त्वं देवदेवो महेश्वरः । इति ध्यात्वा जपन्विद्वान्गायत्र्याः
फलमश्नुते’ इति । कौर्मोऽपि राजवंशानुकीर्तने वसुमनसो
राक्षो गायत्र्या सूर्यमण्डलस्थं शिवमुपासीनस्य सूर्यमण्डला-
ज्जिर्गतेन शिवेन प्रसादं कृतं इत्युपवर्णितम् । यथा—‘राजा
वसुमनास्तत्र रविमण्डलमध्यगम् । समुपासिष्ट गायत्र्या
पुरुषं रुक्मविग्रहम् ॥ अनुग्रहार्थं तस्याथ भगवान्परम-
शिवः । आविर्भूय रवोर्ध्वेन्वाद्यस्मै रूपमदर्शयत् ॥ शिवशक्ति-
मयं दिव्यं चन्द्रार्धकृतशेखरम् । त्रिलोचनं नीलकण्ठं ब्रह्मे-
न्द्रोपेन्द्रवन्दितम् ॥ अनुगृह्य च तं कालं देहान्तेऽदा-
भिर्जं पदम् । तुष्टश्चिरतरं तस्य गायत्र्याराधनादिभिः’
इति । यत्तु प्रागुदाहृतम्—‘यो देवः सवितास्माकम्—’
इत्यादि, तत्पर्यवसितार्थाभिप्रायम् । सर्वथापि हि सकल-
धीप्रचोदकपरब्रह्माधिष्ठितमादित्यात्मकं तेजं उपास्यमिति ।
अत एव माधवीयस्मृतिरने ‘यो देवः सविता’ इत्युदाहृत-
श्लोकस्यास्मदुक्तरीत्यैवार्थो दर्शितः । यथा—‘तदित्येतत्पर-
ब्रह्म ध्येयं तत्सूर्यमण्डले’ इति, ‘भगं. स्वमाक्षात्कारेणावि-
द्यातत्कार्यदाहकः’ इति, ‘य इत्यरूपमव्यक्तं मत्यागन्दादि-
लक्षणम्’ इति च । भुज्यति पचति दहति स्वसाक्षात्कारेण

शिवतत्त्वरहस्यम् ।

अविद्या तत्कार्यभूतं संसार चेति भर्गः इति व्युत्पत्त्या भर्ग
इत्यकारान्ततायाः स्पष्टमभिधानात् । प्रथमं तच्छब्दस्य
ब्रह्मपरत्वोद्भाषनात् य इत्यस्य यत्पदं प्रथमोपात्तसत्ता-
नन्दादिलक्षणतत्पदार्थपरब्रह्मपरामर्शित्यनेन 'यो देव सवि-
तास्माकम्' इति श्लोकदर्शितान्वयरीत्या सवितृपरामर्शक-
मिति न भ्रमितव्यमित्युपदर्शितत्वाच्च । तस्मात् पर्यवशि-
तार्थपर एवाय श्लोक इति । विस्तरस्तु अस्मद्दीक्षितप्रणीते
शिवतत्त्वविवेके द्रष्टव्यः ॥ ६४ ॥

गिरिधन्वेति । गिरि. मेरु धनुर्यस्येति वा घन्व यस्ये
ति वा गिरिधन्वा । प्रथमव्याख्यानं 'धनुषोऽनङ्' इत्यनङ्
समासान्तः । इदं च अर्थात् श्रुतिप्रसिद्धं नाम ; 'रुद्राय
स्थिरधन्वने गिरि.' इति ऋग्वेदोक्तानाम्, देवप्रते च 'नमः
स्थिराय स्थिरधन्वने' इति ॥ ६५ ॥

गिरिप्रिय इति । गिरय. कैलासमेरुमन्दरादयः प्रिया
यस्य आवासत्वेनेति वा, धन्याश्चर्वोपाख्यानोक्तरीत्या स्वत्वे-
न वा 'मर्वे शिलोचयाः पुण्या सर्वा नद्यश्च भारत' इति
भारतौक्तरीत्या पुण्यदेशत्वेनेति वा गिरिप्रियः ॥ ६६ ॥

कृत्तिवासाः पुरारातिर्भगवान्प्रमथाधिपः ।
मृत्युञ्जयः सूक्ष्मतनुर्जगद्ध्यापी जगद्गुरुः ॥

कृत्तिवासा इति । कृत्तिः दारुकावनस्थमुनिकृताभिचा-
 रोत्पन्नव्याघ्रस्य चर्म वासः वस्त्रं यस्य स तथा । यथोक्तं
 स्कान्दे— ‘ततो व्याघ्रो महान्क्रुद्ध आजगाम नखायुधः ।
 तेषामृषीणां मर्मस्थः कोपोऽयं निर्गतो यथा ॥ तं चादाय
 त्वचं भित्त्वा तदा चर्माम्बरोऽभवत् । शुशुभे चर्मणा तेन
 नानावर्णयुतेन च’ इति । अथवा कादयां शिवभक्तजिघां-
 सयागतस्य गजामुरस्य कृत्तिरत्र विवक्षिता । यथोक्तं
 स्कान्द एव— ‘वाराणस्यां पुरायातो गजरूपो महासुरः ।
 तापसाब्जिबमत्तांश्च निहन्तुं कोपदीपितः’ इत्युपक्रम्य
 ‘हत्वा तं कुक्षरं भीममधृष्यं दिग्गजैरपि । पादहस्तयुतं
 चर्म विगम्याच्छिद्य तेन वै । प्रावृत्त्यात्मानमात्मेशः स्तूय-
 मानोऽखिलैः सुरैः’ इति । अत्र द्वितीयव्याख्याने एकादशी
 महेश्वरमूर्तिरनुसंहिता, ‘एकादश गजारिः स्यात्’ इति
 वातूलशुद्धवचनात् । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम ; ‘प्राणेश्वरः
 कृत्तिवासाः पिनाकी’ इति ॥ ६७ ॥

पुरारातिरिति । पुराणां शरीराणां स्थूलसूक्ष्मकारणा-
 रमणाम् अरातिः शत्रुरिति पुरारातिः । तदरातित्वं च शि-
 वस्य स्वज्ञानस्य विदेहकैवल्यहेतुत्वात् ; तच्च मन्त्रोपनिषदि
 प्रसिद्धम्— ‘भावमाह्वमनीशाख्यं भावाभावकरं शिवम् ।

कलासर्गकरं देवं ये विदुस्ते जहुस्तनुम्' इति ॥ ६८ ॥

भगवानिति । 'ऐश्वर्यस्य समप्रस्य वीर्यस्य यशसः
श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा' इति
विष्णुपुराणवचनात् ऐश्वर्यादिगुणषट्कं भगः तद्वान् भग-
वान् । तच्च समप्रमैश्वर्यं नाम सर्वविषयकमैश्वर्यम् । तच्च
'ध्येयः सर्वैश्वर्यसंपन्नः सर्वेश्वरः शंभुराकाशमध्ये' इति
'भूयः सृष्ट्वा पतयस्त्वधेयः मर्वाधिपत्वं कुरुते महात्मा ।
तमोश्चराणां परमं महेश्वरम्' इत्यादिश्रुतिमिदं वीर्यं
पराक्रमः शरभगैरववीरभद्राद्यवतारप्रसिद्धः ; स च
'न वा ओजीयो कद्र त्वदग्नि' इति 'अयद्वीराय प्रभरामहे
मतिम्' इत्यादिश्रुतिसिद्धः । यशः सकलजनस्तुत्यत्वम् ;
तच्च 'नमः श्लोक्याय चावसान्याय च' 'विदाम देवं
सुवनेशमीक्यम्' 'तस्य नाम महद्यशः' इत्यादिश्रुतिभिः 'यं
विष्णुरिन्द्रः शंभुश्च प्रद्या लोकपितामहः । स्तुवन्ति विविधैः
स्तोत्रैर्वैवदेवं महेश्वरम् । तगर्पयन्ति ये जग्धुर्गाण्यतितरन्ति
ते' इत्यादिभारतवचनैश्च प्रसिद्धम् । श्रीः अम्बिकैव,
'श्रियं लक्ष्मीमौपलाम्बिकां गाम्' इति श्रुतेः ; तद्वत्त्वं
च 'उमामहायं परमेश्वरं प्रभुम्' इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । ज्ञानं
सर्वविषयकम् ; तच्च 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्' 'स विभक्तद्विष-

विदात्मयोनिः' इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । वैराग्यं सर्वस्य निःस्पृ-
हता; तच्च सर्वत्रौदासीन्यप्रतिपादिकाभिः 'न तस्य कार्यं
करणं च विद्यते' इत्यादिश्रुतिभिः, 'ज्ञानं विरागतैश्वर्यं तपः
सत्यं क्षमा धृतिः । स्मृत्वमात्मसंबोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव
च । अकथयानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शंकरे' इति
स्मृतिभिश्च सिद्धम् ॥ ६९ ॥

प्रमथाधिप इति । प्रमथन्ति अवैदिकानिति प्रमथाः
पार्षदाः, तेषामधिपः प्रमथाधिपः । प्रमथानां च तथात्वं
सौप्तिके दर्शितम्; यथा तान्प्रकृत्य 'मनोवाङ्मार्माभिर्भक्तान्पा-
न्ति पुत्रानिवौरसान् । पिवन्त्यसृमसांश्चान्ये क्रुद्धा ब्रह्मद्विषां
सदा' इति ॥ ७० ॥

मृत्युञ्जय इति । मृत्युः मरणं स्वभक्तानां मृत्युं जयति
स्वोपासनया परिहरतीति मृत्युञ्जयः । 'संज्ञायां मृत्युञ्जि-
धारिसहितपिदमः' इति खच् । 'अयम्वकं यजामहे सुगन्धिं
पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्'
इति मन्त्रलिङ्गात्, 'यस्मिन्पुष्पा ऋषयो देवताश्च, तमेव
ज्ञात्वा मृत्युपाशान्छिनत्ति' इति श्रुतेश्च ॥ ७१ ॥

सूक्ष्मतनुरिति । सूक्ष्मा दुर्महा तनुर्यस्य स तथा,
'सूक्ष्मातिसूक्ष्मं फलिलस्य मध्ये घृतात्परं मण्डमिवाति-

सूक्ष्मं ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढम्' इत्यादिश्रुतेः ।
यद्वा सूक्ष्मादपि तनुः अतिसूक्ष्म इत्यर्थः, 'अणोरणीयान्'
इति श्रुतेः ॥ ७२ ॥

जगद्व्यापीति । व्याप्नुं शीलमस्यास्तीति व्यापी । 'सुष्य-
जातौ गिनिगताच्छीत्ये' इति गिनिः । यद्यपि काशिकायां
वृत्तौ 'अनुवर्तमाने सुष्महणमुपसर्गव्यावृत्त्यर्थम्' इत्युक्त-
तया नात्र गिनिर्लभ्यः, तथापि तदेव वृत्तिकारवचनं भाष्य-
विरोधादुपेक्षणीयम् । उक्तं हि महाभाष्ये— 'अथ
सुविति वर्तमाने पुनः सुष्महणं किमर्थमनुपसर्गं इत्येवं
तदभूत्; इदं तु सुष्मात्रे यथा स्यात्' इति । उदाहृतं च
'उदाहारिण्यः प्रत्याहारिण्यः' इति । अत एव 'न्येषधि
सोऽप्यनुयायिवर्गः' । 'स यभूवोषजीविनाम्' । 'ध्रुमैः
कुसुमानुमारिभिः' । 'पतत्यधो घाम विसारि मर्वतः' । 'न
वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः' इत्यादयो रघुवंशमापभार-
विकाज्यप्रयोगा अप्युपपन्नाः । जगतौ व्यापी जगद्व्यापी,
'सर्वव्यापी च भगवान् तस्मात्सर्वगतः शिवः' इति श्रुतेः ।
इदं चार्थतः श्रुतिप्रसिद्धं नाम । अथर्वसिंहसि वाच्यवाचक-
योरभेददृष्ट्या प्रणवे 'यः प्रणवः स व्यापी सोऽनन्तः'
इत्यादिना सर्वव्यापीति नाम प्रयुज्य अथ 'कस्मादुच्यते

सर्वव्यापी' इति प्रश्नपूर्वकं तन्निर्वचनात् ॥ ७३ ॥

जगद्गुरुरिति । जगतो गुरु आद्यविद्योपदष्टा जगद्गुरु, जगत्पितामहस्य ब्रह्मणोऽपि प्रथमं वेदपदमृत्वात् । तथा च श्रुति — 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वदाम् प्रहिणाति तस्मै' इति । योगपातजलेऽप्युक्तम् — 'लेशकर्म विपाकाद्यैरपरामृष्टं पुरुषविशेष इश्वर । स पूर्वोपामपि गुरु कालेनानवच्छेदात्' इति । एतन् सकलजनज्ञानापदघ्नी दक्षिणामूर्तिरूपा 'दक्षिणामूर्तिरूपं तु चतुर्विंशत्प्रकीर्तितम्' इति वातूलशुद्धवचनावगता महेश्वरस्य चतुर्विंशतितमा मूर्तिरनुसंहिता ॥ ७४ ॥

व्योमकेशो महासेनजनकश्चारुविक्रमः ।

रुद्रो भूतपतिः स्थाणुरहिर्बुध्न्यो दिगम्बरः ॥

व्योमकेश इति । गङ्गाधारणमयमे व्योमवद्विशालो जटावलयरूप केशोऽस्यति व्योमकेश । यद्वा व्योमैव केशो यस्य स व्योमकेश, 'दिव्यं वदामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम्' इति भगवद्गोतास्यादस्य वचनेन 'नारायणोऽपि भगवान्दधकीतनयो हरिः । अजुनाय स्वयं साक्षात्सत्त्वानिदमुत्तमम्' इति कूर्मपुराणवचनात् सशस्त्रश्वरगीता

भगवद्गीतयेरैकार्थत्वनिश्चयेन च शैवत्वेन निश्चिते भर्जुनाय
कृष्णेन दर्शिते विश्वरूपे 'दिवं ते शिरसा व्याप्तम्' इति
वचनेन दिवः शिरस्त्वेनावगमात् । यथा च भगवद्गीतो-
पपाणितं विश्वरूपं शैवं तथा प्रपञ्चितमस्मदीक्षितैः शिव-
तत्त्वविशेषादिषु ॥ ७५ ॥

महासेनजनक इति । महती सेना यस्य स महासेनः
स्कन्दः, देवसेनाविपत्त्यात्, तस्य जनक इत्यर्थः । एतेन
महासेनजननस्य समासादित्यसापेक्षतया सोमास्कन्दाख्या
'विघ्नप्रसादं विशय सोमास्कन्दमतः परम्' इति वातूलशुद्ध-
वचनसिद्धा एकविंशतितमा महेश्वरमूर्तिरनुसंहिता ॥ ७६ ॥

चारुविक्रम इति । चारुः मनोहरः कटाक्षमितादि-
रूपतया विक्रमः कामदहनत्रिपुरशिखणादिरूपो यस्य स
तथा । एतेन लीलारूपपराक्रमकीर्तनेन पादाङ्गुष्ठोद्देशन-
जनितस्य सुदर्शनस्य स्वतः समुद्धरणमात्रमिदमपि जलधर-
वधस्यापि क्रोडीकारान् 'शलंघरवधं दश' इति वातूलशुद्ध-
वचनावगता महेश्वरस्य दशमी मूर्तिरनुसंहिता ॥ ७७ ॥

रुद्र इति । रोदयत्यन्तकाले भवमिति रुद्रः । 'रोदेजि-
लुक् च' इत्युणादिसूत्रेण रुदेऽप्यन्ताद्भक्तिं गिलोषे च
रूपम् । इयं च व्युत्पत्तिः छान्दोग्ये 'पुरुषो वाय यज्ञस्तस्य

यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि' इति खण्डे प्राणेषु रुद्रपद
 प्रयुज्य रुद्रपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावात् कथं रुद्रपदवान्वयता
 प्राणानाम् इति शङ्काया तत्समर्थयमानया श्रुत्या प्रदर्शिता—
 'प्राणा वाव रुद्रा एते हीदुः सर्वं रोदयन्तीति । यत्तु रुद्रो
 वा एष यदग्नि' इत्युक्त्वा 'सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्गुद्रस्य
 रुद्रत्वम्' इति व्युत्पादनं श्रुतौ तत्प्रसिद्धाग्निविषयं न शिव
 विषयमिति न्यायसुधायाम् । वस्तुतस्तु सा धृतिर्यथा तथा
 वास्तु । रादितीति रुद्र इत्यण्यन्तादपि रुदे 'प्रत्ययत
 प्रकृतेश्च तद्भाहम्' इत्यौणादिकरक्प्रत्ययेन रुद्रपदं साधयितुं
 शक्यम् । ब्रह्मण प्रीत्यर्थं तस्य ललाटावाविर्भूतस्य परमे
 श्वरस्य जैशवाभिनयार्थं रोदनस्य भारते शान्तिपर्वणि
 दर्शितत्वात् । यथा— 'ततस्ता विपुला नीतिं पूर्वं जमाद्
 शकर । वद्रूपो विशालाश्रः शिवः स्थाणुर्गमापति ॥
 अनादिनिधनो देवश्चैतन्यादिसमन्वितः । हानानि च वशे
 यस्य तारकादीन्यशेषतः ॥ अणिमादिगुणोपेतगैश्वर्यं न च
 कृत्रिमम् । तुष्टयर्थं ब्रह्मण पुत्रो ललाटादुत्थितः स्वयम् ॥
 अरुदत्सुस्वरः घोरः जगतः प्रभुरव्ययः । पिता पुत्रे
 जायमानः पुनः पितरि चैव हि' इति । अथवा रुद्रं दुःखं
 दुःखहेतुरस्मान् वा तद्भावयतीति रुद्रः । पृषोदरादिवासा-

धुः । यथोक्तं वायवीयसंहितायाम्— ‘रुद्रः ख द्रुः खहेतुर्वा
 वज्रावयति यः प्रभुः । रुद्र इत्युच्यते तस्माच्छिवः परमकार-
 णम्’ इति । हरिवंशे कैलासयात्रायामप्युक्तम् ‘रुद्रो देवो
 रोदनाङ्गावणाव’ इति । यस्वानुशान्तिके वचनम्— ‘यन्नि-
 र्दहति यत्तीक्ष्णो यदुग्रो यत्प्रतापवान् । मांसशोणितमज्जादो
 यच्छतो रुद्र उच्यते’ इति, तत् तावद्विषद्व्युत्पत्तिप्रदर्शनपर-
 मिति न भ्रमितव्यम्, अनुशासनाभावात् ; किं तु ‘बहिर-
 न्तर्जगद्विश्वं प्राप्य तेजोमयी शुभा । रौद्री रुद्राभिषा मूर्तिरा-
 म्भिता घोररूपिणी’ इति शिवपुराणवचनेन अन्यधिष्ठात्र्या
 मूर्तेः रुद्रपदवाच्यतानिश्चयात्, तस्यां च रोदयितृत्वमेव
 प्रवृत्तिनिमित्तमुपवर्णयितुम्, तच्च छेशजनकत्वं विना न संभ-
 वतीति तादर्थ्येन तीक्ष्णत्वादिवह्निनिष्ठधर्मप्रदर्शनपरमिति
 बोद्धव्यम्, शरीरधर्मेण शरीरिणो व्यपदेशौचित्यात् ; दाहक
 त्वादयो ह्यभिधर्माः ; मांसशोणितमज्जादत्वं च जाठराग्नेराहार-
 दोषोभयाभावे वैद्यशास्त्रे प्रमिद्धम् ; यथोक्तम्— ‘आहारं
 पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः पचति । दोषक्षये च धानू-
 न्यपचति च धातुभये प्राणान्’ इति । मतान्तरे तु सूर्याधिष्ठा-
 त्र्या मूर्ते रुद्र इति नाम ; यथोक्तं ऐक्ये उपरिभागे— ‘सूर्या-
 त्मा भगवान्देवः सर्वदेवविभूतिदः । रुद्र इत्युच्यते देवैर्भगवा-

‘सुक्तिभुक्तिदः’ इति । अस्मिन्पक्षे रुजं द्रावयतीति व्युत्पत्तिः ।
द्रष्टव्या, ‘आरोग्यं भास्करात्’ इति वचनेन आदित्यमूर्ते,
रोगनिर्हारकत्वात् । इदं च बहुश्रुतिप्रसिद्धं नाम; ‘तमन्ते
रुद्र मन्यवे’ ‘रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखम्’ ‘इमा रुद्राय’
‘रुद्राय तीरसदे नमः’ इति ॥ ७८ ॥

भूतपतिरिति । भूताः देवयोनिविशेषाः तेषां पतिरि-
त्यर्थः । प्रतिसाद्यं लोकपीडार्थं प्रवर्तमानानां तेषां नटनप्रदर्श-
नेन पारवश्यं संपाद्य शिवेनैव नियमनं क्रियत इति भारते
उसामहेश्वरसंवादे देवीकृतश्मशानवासनिमित्तप्रश्नोत्तरे सू-
चितम् । यथा— ‘मदन्येन न शक्य तन्निहन्तु भूतजं
मयम् । तन्नस्थोऽहं प्रजाः सर्वां पालयामि दिने दिने ॥
मन्त्रियोगाद्भूतसंघा न च प्रन्तीह कंचन । तास्तु लोक-
हितार्थाय श्मशाने रमयाम्यहम्’ इति । यद्यप्यत्र सामा-
न्यतो ‘रमयामि’ इत्युक्तम्, तथापि सायं नर्तनेनैव तदिति
सकलशिवपुराणप्रसिद्धम् । ततश्च ‘तृतीयं च वृषारुद्धं
चतुर्थं नृत्तरूपकम्’ इति वातूलशुद्धप्रसिद्धा चतुर्थी महेश्वर-
मूर्तिरनुमंदिता ॥ ७९ ॥

स्थाणुरिति । त्रिपुरविजयसमये सजीकृतचापः सन्
पुराणा योग प्रतीक्ष्य निभ्रलतया सिध्यत इति स्थाणुः ।

‘स्यो णु’ इत्युणादिसूत्रेण स्थाघातोर्णुर्भवतीत्यर्थकेन कर्तरि
 णु । तथा चोक्त द्रोणपर्वणि—‘अतिष्ठत्स्थाणुभूत सन्सहस्र
 शरिवत्सरान् । यदा त्रीणि समेतानि अन्तरिक्षे पुराणि वै ॥
 त्रिपर्वणा विशस्यन् तदा तानि विभेद स’ । यद्वा स्थाणु-
 वृक्ष, तत्सान्यात् स्थाणु । अत एवोदाहृतवचने ‘स्थाणुभूत
 सन्’ इत्युक्तम्, पितृभूत पुत्र इत्यादाविष भूतशब्दस्योपमा-
 र्थकत्वात् । अत एव श्रुतिरप्याह—‘वृक्ष इव स्तब्धो दिवि
 तिष्ठत्येकस्तेनेद पूर्ण पुरुषेण सर्वम्’ इति । यद्वा महालिङ्ग-
 प्रादुर्भावसमये ज्योतिर्लिङ्गरूपेण तिष्ठति निश्चलतया वर्तत
 इति स्थाणु । अत एवागमेषु पठ्यते—‘नमोऽस्तु
 स्थाणुभूताय ज्योतिर्लिङ्गामृतात्मने । चतुर्मूर्तिवपुश्चाद्यामा-
 सिताङ्गाय शमवे’ इति । उक्तव्युत्पत्तित्रय च द्रोणपर्वणि
 दर्शितम्—‘दहत्यूर्ध्व स्थितो यश्च स्थाणुवत्तस्थित च
 यत् । स्थिरलिङ्ग च यन्नित्य तस्मात्स्थाणुरिति स्मृत’ इति ।
 ऊर्ध्व विद्यमान पुरत्रय स्थित सन् यदहतीत्याद्या व्युत्पत्ति ।
 तत्स्थित तादकालिकावस्थान च यत्स्थाणुवदिति द्वितीया ।
 स्थिरलिङ्ग च यदिति तृतीया सूचिता । एतेन च तृतीयेन
 व्याख्यानानेन सदाशिवव्यूहान्तर्गतेषु पञ्चसादाख्येषु यद्वि-
 शीयममूर्त सादाख्य तदनुमदितम् । यथोक्त बाबूलशुद्धे-

‘आदिशक्तेर्दशांशेन अमूर्तस्य समुद्भवः । आदिशक्तेरमूर्त-
त्वादमूर्तमिति कीर्तितम् ॥ अमूर्तत्वात्कलाहीनं तद्रूपं
लिङ्गवद्भवेत् । सूर्यकोटिप्रतीकाशं ज्योतिस्तम्भाकृति स्मृतम् ॥
तस्या ह्यन्तर्गता मूर्तिर्मूर्तादिरिति चोच्यते । एतद्वै दिव्यलिङ्गं
तु मूलस्तम्भमिहोच्यते’ इति ॥ ८० ॥ .

अहिर्बुध्न्य इति । बुध्नः मूलम्, ‘मूलं बुध्नोऽङ्घ्रि-
नाम च’ इत्यमरः । तत्र बुध्ने ब्रह्माण्डमूलभूते पाताले
साधुः बुध्न्यः पातालवर्तीति यावत् ; तादृशोऽहिः सर्पः शेषः
इति यावत् । जेषस्य च तामसमूर्तित्वं रुद्रात्मकसंकर्षणा-
विर्भावस्थानत्वं च विष्णुपुराणे द्वितीयेशोऽभिहितम् । यथा
‘पातालानामधश्चास्ते विष्णोर्या तामसी तनुः । शेषाख्या
तद्गुणान्वक्तुं न शक्ता दैत्यदानवाः ॥ करुपान्ते यथा
वक्त्रेभ्यो विपानलशिखोऽम्बलः । संकर्षणात्मको रुद्रो
निष्कम्यात्ति जगन्नयम्’ इति । इदं च पदद्वयात्मकमेकं
नाम ॥ ८१ ॥

दिगम्बर इति । दिश एव अम्बराणि यस्य स तथोक्तः ।
इदं च दादकायने मुनिवधूपरीक्षार्थमुपात्ताया मूर्तेर्नाम ।
एतेन सर्वसंमोदकत्वमुक्तम् ॥ ८२ ॥

अष्टमूर्तिरनेकात्मा सात्त्विकः शुद्धविग्रहः ।
शाश्वतः खण्डपरशुरजः पाशविमोचकः ॥

अष्टमूर्तिरिति । पञ्चभूतानि चन्द्राकांक्षात्मा चेत्यष्टौ मूर्ते-
यः शरीराणि यस्येत्यष्टमूर्तिः । पृथिव्याद्यभिमानिन्यः शर्वादि-
मूर्तेयः वक्ता वक्ष्यमाणाश्च यद्यपि तयाप्यनेन समष्ट्यभिमा-
निनी विश्वंभराख्या मूर्तिरुच्यते । यथोक्तं लैङ्गे— ‘अष्टमू-
र्तिर्जगद्व्याप्य स्थितोऽयं परमेश्वरः । चराचराणां भूतानां
धाता विश्वंभरात्मकः । भवश्चेत्युच्यते देवैर्भगवान्वेदेवा-
दिभिः’ इति । वायुसहितायामपि— ‘तस्य देवादिदेवस्य
मूलंष्टकमिदं जगत् । भूम्यम्भोऽग्निमरुद्व्योमक्षेत्रज्ञाकैनि-
शाकराः । अधिष्ठिता महेशस्य शर्वाद्याभिश्च मूर्तिभिः ।
चराचरात्मकं विश्वं घटे विश्वंभरात्मना’ इति ॥ ८३ ॥

अनेकात्मेति । अनेक आत्मा यस्य स तयोक्तः ;
प्रपञ्चशरीरात्मक इत्यर्थः, ‘सर्वो ह्येष रुद्रः’ इत्यादिश्रुतेः ।
‘यस्य यस्य पदार्थन्य या या शक्तिरुदाहृता । सा सा गौरी
महादेवी स स देवो महेश्वरः’ इत्यादिशैवलैङ्गादिमृतेषु ॥

सात्त्विक इति । सत्त्वे भवः सात्त्विकः । अभ्यासमादि-
त्वादृक् । त्रिगुणात्मकमायारूपोपाधौ विद्यमानस्य सत्त्वस्य

संहाररुद्रं प्रति शरीरतया शरीरिणो रुद्रस्य तत्रभवन्नरूपसत्तौ-
 चित्वात् । तमोगुणोपाधिको रुद्र इति प्रसिद्धिस्तु न तमोगुण-
 शरीरतया किं तु संहारे तमोगुणस्योपकरणत्वेन गृहीततया ।
 यथोक्तं स्कान्दे सूतसंहितायाम्— ‘यस्य मायागतं सत्त्वं
 शरीरं स्यात्तमो गुणः । संहाराय त्रिमूर्तिनां स रुद्रः स्यान्न
 चापरः’ इति । अत एव मार्कण्डेयपुराणे स्तिररूपेषु रहस्या-
 ध्यायेषु प्राधानिकाख्ये प्रथमाध्याये ‘सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रि-
 गुणा सकलेश्वरी’ इति त्रिगुणात्मकमायाभिमानिन्यां देवता-
 यां लक्ष्मीत्वमुपदिश्य ‘वभार रूपमपरं तमसा केवलेन
 हि । सा भिन्नाञ्जनसंकाशा वंष्ट्राश्वितवरानना’ इत्यादिना
 तमःप्रधानाविद्याभिमानिनीमेकां मूर्तिम् ‘सत्त्वाख्येन विशुद्धेन
 गुणेनेन्दुप्रभां दधौ । अक्षमालाङ्कुशधरां वीणापुस्तकधारिणीम्’
 इत्यादिना सत्त्वप्रधानाविद्याभिमानिनीं द्वितीया मूर्तिमपि
 तस्या उपदिश्य ‘अथोवाच महालक्ष्मीर्महाकालीं सर-
 स्वतीम् । युवा जनयतं देव्यौ मिथुने स्वानुरूपतः’ इति
 ते मूर्ती प्रति वामसत्त्वसात्त्विकत्वानुगुणस्त्रीपुंससंसर्गविषयकं
 मूलदेव्या आम्नापनमुक्त्वा वर्णितम्— ‘महाकाली भारती
 च मिथुनेऽऽजतां स्वयम् । एतयोरपि नामानि रूपाणि च
 वदामि ते । नीलकण्ठं रक्तबाहुं श्वेताङ्गं चन्द्रशेखरम् ।

जनयामास पुरुषं महाकाली सितां स्त्रियम् । स रुद्रः शंकरः
 स्याणुः कपर्दी च त्रिलोचनः । त्रयीविशा कामधेनुः सा स्त्री
 मायाधरा स्वरा' इति । अत्र 'श्वेताङ्गम्' 'सिताम्' इति
 विशेषणाभ्यां रुद्रसरस्वतोः सत्त्वविमहत्वं सूचितम् । ननु
 'स्वानुरूपतः' इत्येतदुक्तार्थविरुद्धमिति चेत्, न ; प्रत्युत तस्यै-
 वानुकूलत्वान् । तथा हि—त्रिगुणात्मिका माया न कदाचिदे-
 केनावि गुणेन हीना भवति, किमुत द्वाभ्याम् ; केवलताम-
 सत्त्वादिव्यपदेशस्तु एकेनेतरयोरभिभूततया, गुणानां सर्वथा
 अन्योन्यसंसृष्टत्वस्वाभावात् । यद्येकं सांख्यसप्तत्याम्—
 'प्रीतिप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः । अन्योन्या-
 भिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः' इति । तथा सां-
 ख्यमभियुक्तवचनमपि— 'अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्र
 गामिनः । रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः । तमस-
 श्चापि मिथुने ते सत्त्वरजसी उभे । उभयोः सत्त्वरजसो-
 मिथुनं तम उच्यते । नैवामादिः संप्रयोगो वियोगो बोध-
 लभ्यते' इति । तथा च या तामसी मूर्तिः स्थिता तया
 एकमात्रगुणावलम्बनेन कस्यचिदपि कार्यस्य जनयितुमश-
 क्यतया अवश्यं गुणान्तरमिथुनतासंपत्तिरपेक्षणीया, तथा
 सात्त्विक्या अपि । एवं च यद्वृणमिथुनमादाय कार्यं

जनयितव्यं तदादाय जनयतामिति 'स्वानुरूपतः' इत्यस्यार्थः ।
 'तमसश्चापि मिथुने ते सत्त्वरजसी उभे' इति प्रागुदाहृत-
 वचनेन सत्त्वस्य रजसो वा तमोमिथुनत्वयोग्यतया प्रकृते
 तामसी देवी सत्त्वमिथुनमादाय कार्यं सृष्टवती; तत्रापि
 'श्वेताद्रम्' इति विशेषणेन शरीरस्य सात्त्विकत्वे सिद्धे पारिशे-
 प्यात् सूतसंहितावचनानुरोधात् तमस उपकरणत्वं सिद्धम् ।
 यद्वा सत्त्वं प्रयोजनमस्य प्रवर्तकत्वेनेति सात्त्विकः । 'प्रयो-
 जनम्' इति ठक् । सत्त्वप्रवर्तक इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—
 'महान्प्रभुर्वं पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः' इति । यद्वा सत्त्वा-
 नि तत्तज्जीवोपाधिभूताविद्यागतानि प्राचुर्येण प्रस्तुतानि
 अस्मिन्नेतदधीनानीत्यर्थः । राक्षि राष्ट्रमिति वन् सप्तम्यर्थेपिते-
 ऽस्मिन्नर्थे 'समूहवचन बहुषु' इति समूहवद्भावातिदेशात् 'अ-
 चित्तहस्तिषेनोष्ठक्' इति ठक्, सर्वप्राणिनिष्ठसत्त्वोद्रेकस्य भग-
 वदधीनत्वात् । अत एव शिवस्य 'सत्त्वान् सुखं च ज्ञानं
 च' इति सुखहेतुमूतसत्त्वोद्रेकप्रवर्तकत्वलक्षणम् शिवमृदशं-
 मुन्नंकरादिनामप्रतिपन्नं सुखकरत्वमप्युपपन्नम् ॥ ८५ ॥

शुद्धविग्रह इति । सत्त्वगुण एव शरीरमीश्वरस्येति यत्
 पूर्वनाम्ना प्रतिपादितं तस्येदमुपपादकं शुद्धविग्रह इति,
 तमःशरीरत्वे हि नीलविग्रह एव म्यादित्यभिप्रायकम् ।

इदं च उपलक्षणम्, तमःशरीरत्वे निद्रापारवश्यानुचित-
विषयकौयादयोऽपि स्युः; न स्युश्च सुखजनकत्वादय
इति । यथोक्तमस्मदीक्षितैर्ब्रह्मवर्कस्तवे— 'निद्रालुता न तव
शंकर शक्यशक्ता कौर्य किमप्यनुचिते विषये न दृष्टम् ।
नान्योऽपि कश्चन गुणस्तमसो विकारः शङ्क्या कथं तव
बुधैस्तमसाभिभूतिः ॥ संख्यातिशायिगुण सत्त्वनिधिस्त्व-
मेव ज्ञानं सुखं च यदि सत्त्वगुणादवाप्यम् । जानी-
महे तदुभयं त्वदधीनमोक्ष जाबालसूनुवमुद्यैर्नतु जन्म-
भाजाम्' इति । यद्वा शुद्धो निर्दोषो विप्रहो यस्य स
वधा, 'विजरो विशोकः' इति श्रुतेः । 'अप्राकृतशरीरं
तमतिमन्मथरूपिणम् । घृतरतिपनीमृतसन्निदानन्दविप्रहम्'
इति स्मृतेश्च ॥ ८६ ॥

ज्ञास्यत इति । ज्ञास्यत् सदा माधुः शाश्वतः । 'काला-
रसाधुषुष्यत्यक्षयमानेषु' इति साध्वर्थे अणुप्रत्ययः । 'अक्षय-
यामां भमाप्ते' इति टिलोपस्तु न भवति । 'यद्विषट्ठिलोपो
यञ्च' इति टिलोपविधानेन 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः'
इति निर्देशेन वा तस्य अनित्यत्वज्ञापनात् सदा वर्तमान इति
यावत् । तथा पाथर्वशिखायां रुद्रस्य वचनम्— 'अहमेकः
प्रथममामं वर्तामि च भविष्यामि च । नान्यः कश्चिन्मत्तो

व्यतिरिक्तः' इति ॥ ८७ ॥

खण्डपरशुरिति । परान् शृणातीति परशुः । 'आह परयोः सति शृभ्यां ङिञ्' इत्यौणादिकः कुप्रत्ययः । गजा-
सुरवघे खण्डाः परमबोऽस्येति खण्डपरशुरिति टीकासर्वम्वे ॥

अज इति । न जात इत्यजः । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति
भूताधिकारे ङप्रत्ययः । तथा च श्रुतिः— 'अजात इत्येवं
कश्चिद्भीरुः प्रपद्यते रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि
नित्यम्' इति ॥ ८९ ॥

पाशविमोचक इति । पाशः संसारः । तथा हि त्रिप-
दायवादिनः शैवा आहुः— पशुः पाशः पतिरिति त्रयः
पदार्थाः । तत्र पशुर्नाम जीवः पाशेन बन्धनीयत्वात् पाशो
नाम तद्वन्धहेतुविद्या तत्कार्याणि च । यथोक्तं शिवपुराणे
वायवीयमंहितायाम् श्वेताश्वतरोपनिषद्ः कृत्स्नाया अप्यर्था-
पनपरे चतुर्थे अध्याये वायुवचने 'पशुपाशपतिज्ञानं यत्त-
त्सर्वं मया पुरा । तत्र निष्ठा परा कार्या पुरुषेण सुखार्थि-
ना' इत्युपक्रम्य 'अजटं च जटं चैव नियन्तु च तयोरपि ।
पशुः पाशः पतिश्चेति कथ्यते त्रितयं क्रमान् । अक्षरं च अक्षरं
चैव अक्षरपरं तथा । तदेतन्निर्णयं भूयः कथ्यते तत्त्ववे-
दिभिः' इति । 'अक्षरं पशुरित्युक्तं अक्षरं पाश उदाहृतः ।

शिवतत्त्वरहस्यम् ।

क्षराक्षरपरं तत्त्वं पतिरित्यभिधीयते । प्रकृतिः क्षरमित्युक्ता
 पुरुषोऽक्षर उच्यते । तावुमौ प्रेरयत्यन्यः स पतिः परमे-
 श्वरः । माया प्रकृतिरुद्दिष्टा पुरुषो मायया वृतः । संबन्धा-
 न्मलकर्मभ्यां शिवः प्रेरक ईश्वरः' इत्यादिना । लैङ्गेऽपि-
 'ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च देवदेवस्य शूलिनः । पशवः परिकी-
 र्यन्ते ससारवशवर्तिनः । चतुर्विंशतितत्त्वानि पाशाः स्युः
 परमेष्ठिनः । तैः पाशैर्मोचयत्येकः शिवो जीवानुपासितः'
 इति । अविद्याकार्याणि च बहुधा भवन्ति मनोबुद्धयहंकाराः
 पञ्चतन्मात्राणि भूतानि ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि चेति
 त्रयोविंशतिः, त एव पाशा इति केचित् । दशेन्द्रियाण्येव पाशा
 इत्यन्ये । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाद्व्यपञ्चकेशात्मकाः
 तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्ररूपाविद्यापर्वमेदा इत्येके;
 त्रयो गुणा इतीतरे; कर्तृत्वभोक्तृत्वामिमाना इत्यपरे ।
 तथा च सर्वेऽन्धेतेषु पाशपदप्रयोगो लैङ्गे— 'चतुर्विंशति-
 तत्त्वानि पाशाः स्युः परमेष्ठिनः । दशेन्द्रियमयैः पाशै-
 रन्तःकरणसंभवैः । पञ्चकेशमयैः पाशैः पशून् वध्नाति-
 शंकरः । अविद्यामस्मितां रागं द्वेषं च मुनिसत्तमाः । वदन्त्य-
 भिनिवेशं च केशान्पाशस्यमागतान् । तमो मोहो महामोह-
 स्तामिस्रमिति पण्डिताः । अन्धतामिस्रमित्यादुरविद्यां पञ्च-

घा स्थिताम् । अविद्यां तम इत्याहुरस्मितां मोह इत्यपि ।
 रागमादुर्महामोहं द्वेषस्तामिस्रमुच्यते । अन्धतामिस्रमित्या-
 हुस्तथैवाभिनिवेशनम्' इति । 'ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तान्पशु-
 न्वध्वा महेश्वरः । त्रिभिर्गुणमयैः पाशैः कार्यं कारयति
 स्वयम्' इति । नादृशपाशानां मुक्तिश्च भक्तिलभ्यात्
 भगवत्प्रसादादेव, नान्यस्मात् । तथा चोक्तं लैङ्गे—'स
 एव भोचकस्तेषां भक्त्या सम्यगुपासितः । अविद्यापा-
 शवद्भानां नान्यो भोचक इष्यते । तस्मै परमात्मानं
 शंकरं परमेश्वरम्' इति । वायवीयसंहितायामपि—'भा-
 वातिशयलभ्येन प्रसादेन मलक्षय' इति । मन्त्रोपनि-
 षद्यपि अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शितम्—संयुक्तमेतत्क्षर-
 मक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः । अनीशश्चात्मा
 बध्यते भोक्तृभावाज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः' इति ।
 अस्यार्थः—क्षर क्षरणशक्तिं प्रधानं पाशः ; अक्षरम् अवि-
 नाशी पुरुषो जीवः पशुः 'अक्षरं पशुरित्युक्तं क्षरं पाश
 उदाहृतः' इति प्रागुदाहृतशिवपुराणवचनात् ; एतद्वयं
 संयुक्तं तयोः सयन्धस्यानादित्वात् ; नन्वनादिरपि प्राग-
 भाववत् कुतो न नश्यति ? अत आह—व्यक्तेति ; व्यक्तं
 प्रधानकार्यभूतः प्रपञ्चः अव्यक्तं तरकारणभूतं प्रधानम्,

शिवतत्त्वरहस्यम् ।

‘व्यक्त कार्यदशापन्नं शरीरादि षट्पादि च । तत्कारणदशाप-
 न्नमव्यक्तीमिति कथ्यते’ इति शिवपुराणवचनात्; व्यक्तं
 चाव्यक्तं चेति समाहारद्वन्द्वः । एवंभूतं विश्वं समस्तम्
 ईशो मरते विभर्ति; सत्यमयं नाशशील इति तथापि ईश्व-
 रस्योपेक्षयानुवर्तत इति भावः । ‘य एष दध्यसे पाशैः सुख-
 दुःखात्मकैः पशुः । लीलासाधनभूतोऽयमीश्वरस्येति सूरयः’
 इति शिवपुराणोक्तरीत्या लीलाविलयप्रतिसंधानमेव शि-
 वस्योपेक्षाया मूलम्; दीक्षितकृते तु शिवस्त्ववे इदमे-
 वान्यथोत्प्रेक्षितम्— ‘आ पातालकमा विरिञ्चगृहमप्य-
 ग्नाहवप्रक्रमाम् पाशेन प्रथयन्निदृषा च दशधा भिन्नेन
 सर्वान्पशून् । मुच्यन्ता स्वयमेव मोक्षयतु वा कश्चि-
 त्स्विमान्शक्तिमानित्युन्मत्त इव प्रतीक्षितुममून्यश्वनुदास्ते
 शिवः’ इति, नन्वनादिरविद्यासंबन्धः ईश्वरस्याप्यस्ति;
 एवं सति स कथमीष्टे! जीवा. कथं नेशते! तत्राह—
 ‘अनीशश्चात्मा दध्यते भोक्तुमावात्’ इति भोक्तृत्वप्रति-
 संधानरूपपाशबद्धत्वान् जीवो अनीश इत्यर्थः; तादृश-
 पाशमोचने क उपायः; तत्राह— ‘दात्वा देवं मुच्यते
 सर्वपाशैः’ इति; प्रकारकात्स्न्यं सर्वशब्दार्थः, चतुर्विंशति-
 तत्त्वात्मकत्वपञ्चकेशात्मकत्वादिनानाप्रकारावच्छिन्नै. पाशै-

मुच्यत इत्यर्थः । तथा 'घृतात्परं मण्डमिवातिसूक्ष्मं ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढम् । विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः' इति । तथा 'यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्थान्तो भविष्यति' इति । ननु उदाहृतलैङ्गवचने भक्त्या पाशनिवृत्तिरुक्ता श्रुतिषु ज्ञानादित्युच्यत इति विरोधः इति चेत्, न ; 'भज सेवायाम्' इति धातोः भक्तिशब्दः सेवावाची ; सेवा च सेव्यप्रीतिकरव्यापारविशेषः । स च कायिकवाचिक-मानसिकभेदान् त्रिविधः, तत्र प्रणामादिरूपात् कायिकात् प्रणवादिजपरूपाद्वाचिकादपि सत्यानन्दादिस्वरूपानुमंथानलक्षणं मानसिकं भजनं अभ्यर्हितोपाय इति लिङ्गपुराणतात्पर्यात् । तथैवाविष्कृतं तत्रैव— 'भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः । तस्मात्सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिशब्देन भूयसी । भजनं भक्तिरित्युक्तं वाङ्मनःकायकर्मभिः । सत्यः सर्वगः इत्यादि शिवस्य गुणचिन्तनम् । रूपापदानचिन्तां वा मानसं भजनं विदुः' इत्यादिना । एवंभूतपाशमोचक इत्यर्थः । मुञ्चतेर्मोचयतेर्वा मोचक इति रूपम् । अण्यन्तपक्षे मुञ्चतेर्विहंसनायां धातोः कर्तरि ण्युलि शेषपष्ठ्या समासः । पाशानां मोचक इति । ण्यन्तपक्षे तु विश्लेषोपसर्जनकविश्लेषणा-

शिवतत्त्वरहस्यम् ।

र्षदातो. भागत्यागलक्षणया कर्मकर्तृभावोचितविश्लेषमाप्तप-
र्यवसानान् पुनर्विश्लेषणार्थविवक्षायां 'निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्रा-
क्तेऽर्थे निजुच्यते' इति णिचि ततो ण्वुलि पाठेभ्यो भोचक
इति पञ्चमीयोगविभागात् समासः ॥ ९० ॥

मृडः पशुपतिर्देवो महादेवोऽव्ययो हरिः ।

पूषदन्तमिदव्यग्रो दक्षाध्वरहरो हरः ॥

मृड इति । मृडयति मुख्यतीति मृडः । 'मृड सुखने'
इति घातोः 'इगुपपज्ञप्रोकिर. कः' इति कः । मुख्यजनक
इत्यर्थः । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम ; 'कद्र मृडानाम्भव मृड
धूर्त' इति ॥ ९१ ॥

पशुपतिरिति । पशूनां प्रागुक्तानां पतिः स्वामी । पाते-
रौणादिके इतिप्रत्यये रक्षको वा । तत्र रक्षकत्वं तत्पाश-
भोचकत्वम्, स्वामित्वं तु पशून् घट्टुं बन्धानमुक्त्यैव भ्रम-
यितु तेषु स्वैकशरणान्मोक्तुं च स्वातन्त्र्यम् । तथा च
श्रुतिः— 'स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्क्षः कालकालो
गुणी सर्वविधः । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारमोक्षस्थिति-
बन्धहेतुः' इति । तथा च हरिवंशे— 'पालयामि
पशून्पद्मात्सुजाभि च यदृच्छया । तेषां च पतिरेवाहं
तस्मात्पशुपतिः स्मृतः' इति । द्रोणपर्वण्यपि— 'सर्वां-

न्यच्च पशुन्पति तैश्च यद्रमते पुनः । तेषामपि पति-
यैच्च तन्मातृपशुपतिः स्मृतः' इति । अत्र श्लोक-
द्वयेऽपि तत्पालकत्वं तत्स्वामित्वं चेति व्युत्पत्तिद्वयमेव वि-
वक्षितम्, पतिशब्दस्यैकत्र योगादितरत्र योगरूढेश्च । 'सृजा-
मि च यदृच्छया' 'तैश्च यद्रमते पुनः' इति द्वयमपि क्रमेण
पालनस्य स्वामित्वस्य चोपपादकम्, स्वेनैव सृष्टस्यावश्य-
पालनीयत्वात् स्वामिनः स्वे प्रीत्यैचित्यात् । न तु व्युत्पत्त्य-
न्तरपरम्, अनुशासनाभावात् । इदं च पाशुपत्यम् 'सोऽब्रवी-
द्वरं वृणा अहमेव पशूनामधिपतिरसानि' इति रुद्रकृतवरवर-
णप्रदर्शनव्याजेनानादिसिद्धतया शिवस्य श्रुतौ दर्शितम् । ननु
वरणलब्धतथोक्तस्यागन्तुकतया कथमनादिसिद्धत्वमिति चेत्,
शृणु—'मोऽब्रवीत्' इति भूतार्थलङ् प्रयोगात् पूर्वकल्पवृत्ता-
न्तोऽनया श्रुत्या सर्गाद्यकालप्रवृत्तयानूयत इति वक्तव्यम् ।
पूर्वकल्पादावपि इयमेव श्रुतिरित्यमेव लब्धा बोधयन्ती वर-
णस्य तत्पूर्वकल्पसिद्धतां श्रूते । एवं तत्पूर्वकल्पे तत्पूर्वक-
ल्पेऽपीत्यनादित्वमिदं । अन्यथा गृहपुरोडाशादिविषयकवरव-
रणार्थवादेषु नित्यानित्यसंयोगविरोधस्य परिहर्तुमशक्यत्वात् ।
यत्तु निर्वचनान्तर हरिवशे 'प्राम्यारण्याना यत्पतिस्त्वं पशूना
रूपातो देवः पशुपतिः सर्वकामः' इति, यत्तु पशुभिः दत्तं प्रा-

च श्रुतिप्रसिद्धं नाम, 'अम्बिकापतय उगापतय पशुपतये नमो नमः' 'नमस्तेऽस्तु पशुपते त्रायस्वैनम्' इति ॥ ९२ ॥

देव इति । दीव्यत्तेर्देव । पचादित्वादिगुणधलक्षणस्य कन्यापवादोऽल्पतया । जगत्सृष्ट्यादिक्रीडाशालित्यर्थः । तथा च ब्रह्मसूत्रम्— 'लोकवत्तु लीलानैवस्यम्' इति । यद्वा स्वामिपर्याया दवशब्दः, नरदव इतिवत् । असकुचितस्वामित्वं च शिवस्यैव, 'सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा' इति श्रुतं, 'यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयं जन्दा यथाथाक्षर' इति अभियुक्तोक्तञ्च । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम 'सहस्राणि सहस्रशो य रुद्रा अभि भूम्याम्' इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धरुद्रप्रतिपादनपरच्छन्दोगानां दवप्रत्ययं दवा देवा दिविपदं स्थ तभ्यो वा दवा दवभ्यां नमः, य दवा देवा अन्तरिक्षस्य स्थ पृथिवीस्य स्थ' इत्यादिषु प्रतिपर्यायं दवशब्दप्रयोगात् ॥ ९३ ॥

महादेव इति । महाश्र्वासौ दवश्च महादवः । 'आन्म हत' इति आत्वम् । तथा च श्रुतिः— 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दयतानां परमं च दैवतम्' इति । महत्त्वं च सकलपूज्यत्वाद्वा विभुत्वेन प्रमाणतो महत्त्वाद्वा । यथाक्तं ईशान्यपुराणे— 'पूज्यत यं सुरैः सर्वैर्महाशैव प्रमाणतः । धातुमदति पूजायां महादेवस्ततः स्मृतः' इति । हरिवंशे तु

शिवतत्त्वरहस्यम् ।

महत्त्व सर्वज्ञत्वात् सर्वरक्षकत्वाच्चेत्युक्तम्— 'महत्ताओऽयुता-
 शो वा सर्वतोश्च इवेक्षते । यथा विश्वं महत्त्वाति महादेव-
 स्मात् स्मृत' इति । उद च चन्द्राभिमानिन्या मूर्तेर्नाम ।
 यथोक्तं शिवपुराणे— 'आध्याययति यो नित्यममृताशु-
 निशाकर । महादेवस्य सा मूर्तिर्महादेवसमाह्वया' इति ।
 अमृतप्रदानेन सर्वरक्षकचन्द्राभिमानिमूर्ते रक्षकत्वप्रयुक्त-
 महत्त्वघटितमहादेवपदवाच्यतौचित्यात् । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं
 नाम 'तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि' इति ॥ ९४ ॥

अव्यय इति । व्येति विविधतया गच्छति जायतेऽस्ति
 वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयत नश्यतीति वाध्यायणिपरिगणिता
 ये षट् भावविकारास्तान्प्रतिपद्यत इति व्यय, स नेत्यव्यय-
 जननादिविकारशून्य इत्यर्थः । यद्वा अव्ययानि दश प्रागु-
 क्तानि ज्ञानादीनि, तद्वानव्यय । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम
 'महान्प्रभुर्वै पुरुष सस्त्वय्यैव प्रवर्तक । सुनिर्मलामिमां
 शान्तिमीशानो ज्योतिरव्यय' इति ॥ ९५ ॥

हरिरिति । हरति पापानीति हरि । 'इन् सर्वधातुभ्य'
 इति हरतेरौणादिक इ-प्रत्यय । अस्य विष्णुनामत्वात्
 पापहरणप्रवृत्तिनिमित्तकतया षट्कृष्टनामत्वाच्च शिवनामत्वमु-
 पितम् । यथोक्तं हरिचरिते कैलासयात्राया शिववचनम्—

‘नामानि तव गोविन्द यानि लाके महान्ति च । तान्येव
मम नामानि नात्र कार्या विचारणा’ इति । आश्वलायन
गृह्ये शूलगवेऽप्युक्तम्— ‘यान्युच्छ्रितानि नामधेयानि तानि
महादेवस्य’ इति ॥ ९६ ॥

पूषदन्तभिदिति । दक्षाध्वरे वीरभद्र पूष्णो दन्तानभि-
नदिति भवपुराणप्रसिद्धम् । यथोक्त शिवपुराणे— ‘पूष्णो
दशनपङ्क्तिं च दीप्ता मुक्तावलीमिव । विभद धनुष कोट्या
तत सोऽस्पृष्टवागभूत्’ इति । ‘सत्सुद्विप—’ इत्यादिना
किप् ॥ ९७ ॥

अव्यग्र इति । व्यग्र सध्वान्तहृदय , म नेत्यव्यग्र ।
लाक हि महति युद्ध प्रवृत्ताना कोपादिनिमित्त चित्तवैयर्थ्य
दृष्टम् , तमाभिभूतत्वात् । नैव परमेश्वरे वशीकृततमस्कै ।
स हि शिवद्रोहिणो दक्षस्य उचितदण्डेन नैर्मल्य अपाग अनु-
महार्थ प्रवृत्तो न कापान्धतयति भाव । एतच्च पूषदन्त-
भिदित्यादिभि भगनेष्वभिदित्यन्तैर्नामभि प्रतिपाद्यमानाना
निमहात्मककर्मणा तमोभिभवप्रयुक्तत्वशङ्कानिरामेनानुजिघृ-
क्षाप्रयुक्तद्वेषापनार्थम् ॥ ९८ ॥

दक्षाध्वरहर इति । श्वस्याध्वरो दक्षाध्वर । दक्षाध्वरहर-
तीति दक्षाध्वरहर । ‘हरतेरनुगमोऽत्’ इत्यच् प्रत्यय ॥

शिवतत्त्वरहस्यम् ।

र इति । हरनि उपसंहरति सर्वमिति हरः । पचाद्यच् ।
 इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः' इति ।
 इदं च सृष्टिस्थितिसंहारनिर्वाहिकासु भवमृद्वहराख्यासु सं-
 हाररुद्रमूर्तिषु तृतीयमूर्तेर्नाम । अस्य च नाम्नो महती
 प्रशमा शिवागमेषु । यथोक्तम्— 'अष्टवारं हर इति
 जले मग्नो जपेन्नरः । अघमर्षणमेवैतत्सर्वपापैः प्रमुच्यते'
 इति । 'आहर' 'प्रहर' इति वदन्नेव मृतः कश्चिन् हरण-
 द्यग्मन्धादपि शिवकिंकरी कैलास नीत इति महती आख्या-
 यिका पुराणेषु ॥ १०० ॥

भगनेत्रभिद्व्यक्तः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 अपवर्गप्रदोऽनन्तस्तारकः परमेश्वरः ॥

भगनेत्रभिदिति । इदमपि दक्षाध्वरध्वसममये कृत-
 मिति शिवपुराणादिषु प्रसिद्धम् । यथोक्तं वायव्यीयमंहि-
 नायाम्— 'भगस्य विपुले नेत्रे जतपत्रममप्रभे । प्रसह्यो-
 त्पाटयामास भद्रं परमभोगवान्' इति ॥ १०१ ॥

अव्यक्त इति । व्यक्त स्पष्टो नेत्यव्यक्तः । 'न मंरुशे
 तिष्ठति रूपमग्नौ न बहुषु पा पश्यति कश्चनैतम्' 'यतो
 वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा मह' 'सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कलि-

लस्य मध्ये' 'अणोरणीयान्' इत्यादिश्रुते ॥ १०२ ॥

सहस्राक्ष इति । सहस्राणि अनन्तानि अक्षीणि अस्य सहस्राक्षः । 'शत सहस्रमयुतमित्यनन्तस्य वाचकम्' इति निघण्टुके । यानि सर्वेषामक्षीणि तान्येव सर्वान्तर्यामिणो भगवतः प्रपञ्चशरीरकस्याक्षीणि कृत्वा सहस्राक्षत्वम् । तथा च श्रुति — 'सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः । सर्वव्यापी च भगवास्तस्मात्सर्वगतः शिवः' 'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखः, विश्वतो बाहुर्भुत विश्वतस्पातः' 'सहस्रग्रीवा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्' इति । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम 'नमोऽन्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुपे' इति ॥ १०३ ॥

सहस्रपादिति । पूर्वेण व्याख्यातम् ॥ १०४ ॥

अपवर्गप्रद इति । मोक्षप्रदत्वं च 'यदा चर्मवदाकाशम्' इत्यादिप्रागुदाहृतश्रुतिप्रसिद्धम् ॥ १०५ ॥

अनन्त इति । अन्ते निश्चयः परिच्छेदः, तद्गहितोऽनन्तः । 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्' इति श्रुत्या कालपरिच्छेदेन, 'सर्वव्यापी च भगवास्तस्मात्सर्वगतः शिवः' इति श्रुत्या देशपरिच्छेदेन, 'न स्त्री न पण्डो न पुमान्' इति

शिवतत्त्वरहस्यम् ।

श्रुत्वा वस्तुपरिच्छेदेन च रहित इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—
 'अतन्तमन्यथा कविं समुद्रेऽन्तं विश्वशंखम्,' 'सत्यं
 ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति ॥ १०६ ॥

तारक इति । तारयति संसारादिति तारकः । तारयतेः
 ण्वुल् । यद्वा तारयतेऽर्पयन्तात् पचाद्यचि स्वार्थे कः । अत एव
 श्रुताविदं नाम तार इत्येव श्रुतम् । 'नमस्ताराय नमः शंभवे
 च' इति; अथर्वशिरस्यपि 'अथ कस्मादुच्यते तारो यस्मा-
 दुच्चार्यमाण एव गर्भजन्मजरामरणसंसारमहाभयाचारयति
 तस्मादुच्यते तारः' इति । यद्वा तारः प्रणवः तमाचष्टे अ-
 विमुक्तोपासकानामन्यकाले इति तारकः । यद्वा तारशब्दात्
 'तदाचष्टे' इति ण्यन्तात् ण्वुलि रूपम् । तथा च जाबाल-
 श्रुतिः 'अत्र हि जन्तोः प्राणैर्पूज्यमाणेषु रुद्रस्तारक ब्रह्म
 व्याचष्टे येनामावमृती भूत्वा मोक्षी भवति' इति ॥ १०७ ॥

परमेश्वर इति । परमः उत्कृष्टश्चासावीश्वर इति कर्मधा-
 रयः । 'सन्मदत्' इत्यादिना समासः । सर्वकर्मफलदानस्वा-
 तन्त्र्य चात्र पारम्यम् । तथा च श्रुतिः— 'नित्यो नित्यानां
 चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । तत्का-
 रणं सांख्ययोगाभिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः'
 'येनापृतं नित्यामिदं हि सर्वं ज्ञः कालकालो गुणी सर्व-

विद्य. । तेनेशित कर्म निवर्तते ह पृथग्याप्यतेजोनिलस्थानि चिन्त्यम्' 'कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः' इति च ।

अत्र तत्तदुपासकानां कामांस्ते ते देवा विदधति, एवं शिवोऽपि स्वोपासकानामेव कामान्विदधातीति शङ्कां व्यावर्तयितुम् 'एकः' इति पदं प्रथमोदाहृतश्रुतौ प्रयुक्तम् । तदभिप्रायश्च सम्यगुद्घाटितो वायवीयसंहितायाम्—'यथैव पुत्रपौत्रादेः प्रीत्या प्रीतो मवेत्पिता । तथा सर्वेषां मप्रीत्या प्रीतो भवति शंकरः' इति । एवं च सर्वेषां शिवप्रसूतत्वात् अस्वतन्त्रत्वाच्च यथा अस्यतन्त्रशिश्नूपलालनेन प्रीतः पितैव स्वतन्त्रः फलप्रदः, एवमस्वतन्त्रेन्द्रादिदेवसाराधनेन प्रीतः तत्पिता स्वतन्त्रः परमेश्वर एव फलप्रद इति पर्यवसानात् । 'येनावृतम्' इति श्रुतावपि सर्वकर्मफलप्रदत्वमेवोक्तम् । यद्यपि—तेनेशितं तेन ईश्वरेण स्वीकृतं तदपेणबुद्धयानुष्ठितमिति यावत्; एवंभूतं कर्म निवर्तते फलमजनयित्वैव नश्यति, न केवलं तस्यैव कर्मणो नाशः, किं तु पृथग्याप्यतेजोनिलस्थान्यपि निवर्तन्ते भूतानि भौतिकानि शरीरादीन्यपि निवर्तन्ते कैवल्यमेव भवति इति चिन्त्यं बोध्यमित्यर्थः; 'येनावृतमिदं सर्वं कालः कालात्मनोऽपि यः । तेनेशितमिदं कर्म सह भूतैर्निवर्तते' इति वायुसंहितावचनान्; तथापि फल-

शक्तिमयानेन कृतानां कर्मणां तत्तत्फलं ददाति, स्वार्पणबु-
 द्धानुष्ठितानां तु सर्वकर्मफलनाशनद्वारा कैवल्ये पर्यवसानं
 कारयतीति तदर्थं । तथा चोक्तं कौर्मि ईश्वरगीतासु शिव
 वचने— 'गृणन्ति सततं वेदा मामेकं परमेश्वरम् । य-
 जन्ति विविधैरर्घ्यैर्ब्राह्मणा वैदिकैर्मखैः ॥ अहं हि सर्वय-
 ज्ञाना भोक्ता चैव फलप्रदः । सर्वदेवतमुभूत्वा सर्वात्मा
 सर्वमश्वितः ॥ ये चान्यदेवताभक्ता पूजयन्तीह देवताः ।
 मद्भावनासमायुक्ता मुन्यन्ते तेऽपि भावत ॥ तस्मादनी-
 श्वरानन्यास्त्यक्त्वा देवान्विशेषतः । मामेव सश्रयेद्दीर्घं स
 वाति परम पदम्' इति । अनेनैवाभिप्रायेणाथर्वशिखाया-
 मयुक्तम्— 'सर्वमन्यत्परित्यज्य शिव एको ध्येय शिवं-
 कर समाप्ताथर्वशिखा' इति । सर्वमन्यत्परित्यज्य शिव एको
 ध्येय इत्यत्र हेतुरुक्त्यते— शिवकर इति । यतोऽन्ये
 शिवं कर्तुमस्वतन्त्रा शिव एकः स्वतन्त्रः अतः सर्वमन्यन्
 देवतान्तरभजनादिकं परित्यज्य शिव एको ध्येय शिवं-
 करत्वात् इति । यद्यपि शिवपदेनैव शिवयतीति शिव इति
 व्युत्पत्त्या शिवंकरत्वमपि नश्य प्रत्येतुम्, तथापि परमका-
 रणिकी श्रुतिः पदान्तरेणैव तमर्थं स्पष्टयाह । न केवलमि-
 यदेव, पाठविरामादेवावगन्तव्यमपि स्वममार्तिं स्वयमे-

बोद्धाटयति— ममाप्राथर्व्यमिच्छेति, इतः परं वक्तव्यं नास्ति परमरहस्यम्योपदिष्टत्वात् अतः उपरम्यत इत्यभिप्रायमावेद्य मन्दाननुग्रहीतुम् । प्रकृते च ब्रह्माविद्याधिदेवता भगवत्सम्बिकैव स्तुतिव्याजेन शिवतत्त्वमुपदिशन्ती परमेश्वरनाम्नोपसंहृत्येदं द्योतयति— यतोऽयं परमेश्वरः अतो मया स्तुतः अन्ये तु मापेक्षैश्वर्यशालिनो ब्रह्मादयः मत्कटाक्षोपजीविनः न मया स्तुत्याः । अहमेव स्वयमिदं वदामि— ‘जुष्टं देवेभिस्तु मानुषेभिः यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्’ इति मन्त्रचनस्यैव श्रुतावाविष्कृतत्वादिति । एतन्नाम्ना स्तुतिपूरणेनान्यदपि सूचितम्— यतः त्वं परमेश्वरः निरङ्कुशस्वातन्त्र्यशाल्यसि अतो मत्कृत-स्तुतेरपि फलं तावकशरीरार्थप्राप्तिरूपमपि युक्तमयुक्तं वा दातुमर्हमि इति । रूढेन शिवनाम्ना उपक्रम्य तादृशेनैव परमेश्वरनाम्ना उपसंहारात्तन्मध्यपातिनामपि नाम्नामर्थास्तद्देव भगवत्समाधारणः इति व्यञ्जितम् ॥ १०८ ॥

एतदष्टोत्तरं नाम्नां शतमाम्नायसंमितम् ।

शंकरस्य प्रिया गौरी जप्त्वा शंभुप्रसाददम् ॥

एतदिति । एतत्पूर्वोक्तमाम्नायसंमितं वेदतुल्यं वेदवद-

शिवतत्त्वरहस्यम् ।

वदन्पाठ्यम्, यद्वा आम्नायैः वेदैः संमितं संयकप्रमितं बो-
धितम्, वेदोक्तमिति यावत् । अत्रत्यानां नाम्नां प्रायेण वेदेषु
दर्शनात् अदृष्टानामपि नाम्नामर्थस्य वेदेषु दर्शनात् सा-
क्षात्परम्परया वा सर्वेषां वेदगम्यतयैव अस्य स्तोत्रस्य इतर-
स्रोत्रापेक्षया अभ्यर्हितत्वमपि । जप्त्वेति आगमशासनस्या-
नित्यत्वात् इडभावः, जपित्वेत्यर्थः ॥

त्रैकाल्यमन्त्रं देवी वर्षमेकं प्रयत्नतः ।

अवाप सा शरीरार्थं प्रसादाच्छूलपाणिनः ॥

त्रैकाद्यमिति । त्रय एव कालास्त्रैकाल्यम्; 'वर्तमानसा-
मीप्ये वर्तमानवद्वा' इति निर्देशात् ज्ञापकात् चत्वारो वर्णाः
चातुर्वर्ण्यमिति वत् स्वार्थे लृङ् 'स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः
कृषित् प्रकृतिलिङ्गवचनान्यतिक्रामन्ति' इति चातुर्वर्ण्य
चातुर्वेद्य द्वैतमित्यादिवत् प्रकृतिविरुद्धलिङ्गवचनोपपत्तिः ।
अन्वहमिति च वीप्सार्थकस्यानोपयोग्याज्यपत्वाद्ध्ययीभा-
वः । वर्षमेकमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ननु वर्ष-
स्यात्यन्तसंयोगो न भवति, एकस्मिन्वर्षे यावन्त्यहानि
तावतागृहं ये त्रयः कालाः प्रातर्मध्याह्नायाद्वारुणाः तेष्वेव
कालेषु जपः कृत इति वर्षेणात्यन्तसंयोगाभावात् स्ववाचै-

बोद्धादितत्वात्; न चायमेवात्यन्तसंयोगो वर्षस्य यत्तदे-
कदेशीभूतान्वहत्रैकाल्यसंबन्ध इति वाच्यम्, तथा सति अ-
त्यन्तपदवैयर्थ्यापत्तेः— इति चेत्; न, वस्तुतो यत्किंचिदव-
यवावच्छेदेन संयोगस्य अत्यन्तमयोगत्वाभावेऽपि दरिद्रस्य
अपूपत्वण्डमप्यलभमानस्य अस्त्रण्डितैकापूपलाभे तत्रैव बहुत्व-
दृष्ट्या 'एकापूपी मया लब्धा' इत्यत्र समाहारविवक्षावत् लोके
उपासका दिनविच्छेदगाहित्येन नैक वर्षमुपामितुं क्षमाः,
अम्बया तु प्रतिदिनं त्रिषु कालेष्वपि जपः कृत
इति अमुमेवात्यन्तसंयोग विवक्षित्वा द्वितीया कृता ।
एवं च अवच्छेद्यावच्छेदकयो त्रैकाल्यवर्षयोरपि एषैव द्विती-
या । प्रयत्नत इति तपश्चरणौषधिकशमदमादिपरिग्रहप्रयत्नेने-
त्यर्थः । शूलपाणिन इति । शूलेन पणितुं प्रहर्तुं शील-
मस्यास्तीति शूलपाणि । 'सुप्यजाती' इति णिनि । तस्य
शूलपाणिनः शूलायुगस्येत्यर्थः ॥

यस्त्रिसंध्यं पठेत्रित्यं नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ।

शतरुद्रत्रिरावृत्त्या यत्फलं लभते नरः ॥

यस्त्रिसंध्यमिति तिस्रः संध्याः प्रातर्संध्याद्विषयमभयरू-
पाः । सम्यक् स्यात्संध्यामिति संध्या । 'भातशोपगर्गे'

शिवतत्त्वरहस्यम् ।

इति अधिकरणे अङ्गप्रत्यय. स्त्रीत्वं स्वाभाव्यात् । यद्वा
 मंथौ भया मंथ्या । दिगादित्वाद्यत् । मायंप्रातःकालयोरदो-
 राग्रमंधिमवत्त्वात्संध्यात्वम् । मध्याह्नकालस्य तु ब्रह्माण्ड-
 स्य कपालद्वयात्मकतया ज्योतिःशास्त्रप्रमिद्वेः कपालद्व-
 यमंधिममसूत्रवर्तिसूर्यावन्निष्कालमवत्त्वात् संध्यात्वम् ।
 'प्राह्मपराह्ममध्याह्नास्त्रिसंध्यम्' इति निघण्टुः । तितुणां सं-
 ध्यानां ममाहारस्त्रिसंध्यम् 'तद्वितार्थः' इति द्विगौ 'गोस्त्रि-
 योरुपमर्जनस्य' इति ह्रस्वत्वे वा टावन्त इति नपुंसकत्वम् ।
 शतरुद्रत्रिरावृत्त्येति । शतं रुद्राः प्रतिपाद्यत्वेनास्मिन्निति
 शतरुद्रः 'तमस्ते रुद्र मन्यवे' इत्याद्यनुवाकस-
 मूहः । यद्यपि तत्र हिरण्यवाहुप्रभुत्वा रुद्राः शता-
 दधिका एव प्रतिपाद्यन्त इति ब्रह्माण्डपुराणोत्तरे 'षोडशाव-
 रणं चक्रं किं तदुद्राधिदैवतम्' इत्यध्याये श्रूयते । तथापि
 माघे शते शतयोजनविंशतीर्ण. सागर इतिवत् शतरुद्र
 इति व्ययहारो द्वितीयशताभावतात्पर्येणोपपन्नः । तस्य त्रिरा-
 वृत्त्या त्रित्वसंख्यासंपादकाभ्यासेनेत्यर्थः । एवं च द्वावेवाभ्या-
 मौ अनभ्यामरूप आद्यः पाठः एकः इत्याह्य त्रिभिः
 पाठैरिति पर्यवमितोऽर्थः । ननु नैव युक्तम् 'सकदायाः क्रिया
 भ्यावृत्तिगणने कृत्वमुच्' इति क्रियाभ्यावृत्तिनिष्ठमंख्यायाः

कृत्वसुचं विधाय तदपवादतया 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' इति
 त्रिशब्दादपि क्रियाभ्यावृत्तिनिष्ठमरूपापरात्सुविधानेन तिस्र
 भिरेवावृत्तिभिर्भाव्यम्, अनभ्यामपाठेन त्वेकेनेति चत्वारः
 पाठाः स्युरिति चेत्; न, सर्वत्र सुजन्तप्रयोगेषु अनभ्यासदशा-
 मन्तर्भाव्यैव तत्तत्संख्याप्रतीतेः सर्वमंप्रतिपन्नत्वात् । अन्यथा
 'त्रि' प्रथमामन्वाह 'त्रिरुत्तमाम्' इत्यादावपि चत्वार्यनुवच-
 नाति स्युः । तथा च 'पञ्चदश सामिधेन्यां भवन्ति' इति
 श्रुतपाञ्चदश्यविरोध इति । सत्यमिदमेवम्, व्याकरणा-
 नुशामतविरोधस्य कथं परिहार इति चेत्, उच्यते - क्रिया-
 भ्यावृत्तिगणन इत्यस्य नैवमर्थः - क्रियाया अभ्यावृत्तिस्तन्निष्ठं
 यद्वृणनम् इति ; किं तु क्रियाया यदभ्यावृत्तिगणनं क्रियानिष्ठं
 यदभ्यावृत्तिप्रयुक्तं गणनमिति । तेनार्थं सूत्रार्थं - द्वादिभ्यः
 स्यार्थे सुच् भवति, मा चेन् द्वादिशब्दप्रतिपाद्या
 मरूपा क्रियानिष्ठा अभ्यामग्न्या च स्यात्तदेति । तेन त्रिः
 पठतीत्यादौ अभ्यासजन्यत्रित्वमरूपाविशिष्टपाठानुसूलकृति
 मानिति द्वाब्दयोधः । प्रकृते च आवृत्तिपदस्य तदु-
 पलभितपाठपरत्वात् अभ्यामजन्यत्रित्वमरूपाविशिष्टेन पाठे-
 नेतेव द्वाब्दयोध इति । वैयाकरणान्तु क्रियाया अभ्यावृत्तिः
 तन्निष्ठं यद्वृणनमिति व्याख्यायैव उक्तमर्थं समर्थयन्ते ॥

तथा हि— क्रियाया अभ्यावृत्ति जन्मक्रियाजन्मगणन-
 वृत्ते कृत्वमुजिति । एव च त्रि पठतीत्यादौ क्रि-
 याजन्मसु त्रित्वान्वयेन आवृत्तित्रित्वाभावात् त्रय एव
 पाठा मिश्रन्ति । न चैवमपि त्रीन्पदार्थान्भुञ्जाने पुरुषे
 भोज्यभेदेन क्रियाभेदे क्रियाजन्मत्रित्वसम्भवात् त्रिर्भुङ्क्ते
 इति प्रयोगापत्तिः, अभ्यावृत्तिपदस्य जन्ममात्रपरत्वाभावात् ।
 तथा हि— अभिराभिमुख्ये, आहूतु अनयक, अनयका अपि
 हि निपाता सन्ति, 'अधिपरी अनर्थकौ' इति सूत्रकारश्च
 नात् । यद्योक्तं महाभाष्ये— न पुन पुनरावृत्तिरभ्यावृत्ति-
 किं तर्हि अभिमुखी वृत्तिरिति । विज्ञत च कैपटेन अभिमु-
 खी च प्रवृत्ति जन्मक्रियालक्षणेति । तथा च अभिमुखजन्म
 अभ्यावृत्तिः, आभिमुख्य च जन्मनामन्योन्यापक्षत्व तत्र
 सर्वेषामेकसाधनसाध्यत्व यथोक्तम् । एव च यत्र प्रथमो
 भुजि यत्कर्तृको यत्कर्मकश्च यत्कर्तृकौ यत्कर्मकौ च
 परावपि भुजौ तत्रैव वृत्ताभ्यावृत्तिपदवाच्याना जन्मना
 त्रित्वान्वयोऽस्तीति त्रिर्भुङ्क्ते इति प्रयोगः । यत्र तु कर्मरूप
 साधनभेदभिन्नाना भुजिना जन्म तत्राभ्यावृत्त्यभावात् न
 वादुशप्रयोगः । किं तु त्रीणि भोजनानीत्यादिरेवेति । नन्वत्र
 क्रियाया आख्यातानुपस्थापिततया सिद्धरूपेण प्रतीयमान-

त्वात् क्रियाभ्यावृत्तिगणन विहितस्य सुचो प्रसङ्ग एव, न च
 सिद्धरूपस्यापि क्रियात्वमव्याहृतमेव अन्यथा भोक्तु पाक
 इत्यादौ 'कृदभिहिता भावा द्रव्यवत्' इति सिद्धरूपपाकक्रि
 योपपत्त्वन मुजे 'तुमुन्णुलौ क्रियाया क्रियार्थायाम्' इति
 तुमुन्प्रत्ययाप्रमद्भादिति वाच्यम्, अन्यत्र तथात्वेऽपि प्रकृते
 अभ्यावृत्तिग्रहणादेव क्रियादिष्यत्वे सिद्धे पुन क्रियाग्रहण
 साध्यावस्थापन्नक्रियाभ्यावृत्तिगणन एव प्रत्यया यथा भ्यात्,
 एकमाधनत्वे द्वौ पाकौ त्रय पाका इत्यादौ सा भूदित्यत्रमर्थ
 मित्यङ्गीकृतत्वादिति चेत्, अत्र हरदत्तादय कृदन्तस्थलेऽपि
 क्रिया धातुना साध्यावस्थापन्नैव प्रतिपाद्यत । कृता तु
 सिद्धावस्थापन्नति धातुप्रतिपाद्यसाध्यावस्थामादाय द्वि पाक
 इत्याद्युपपत्तिरित्याहु । वस्तुतस्तु प्रत्ययार्थप्राधान्यात् नत
 सिद्धावस्थामादाय प्रत्ययानुत्पाद एव न्याय्य, अन्यथा
 प्रागुत्पादते द्वौ पाकाधिन्यादावतिप्रमद्भात् । परं तु 'द्विर्वच
 नेऽचि' इति सूत्रकारप्रयोगात् कचित्कृदन्तयोगेऽपि प्रत्ययो
 भवतीति ज्ञापकात् द्विरावृत्ति द्वि प्रयोग इत्यादय मम-
 थनीया इति कैयट ॥

तत्फलं प्राप्नुयान्नित्यमेकाधृत्या न संशयः ।

मकृष्टा नामभिः पूज्य कुलकोटिं समुद्धरेत् ॥

एकावृत्तेति । आवृत्तिशब्दोऽत्र द्वितीयादिपाठनिष्ठावृ-
त्तिप्रयोजकतया प्रथमपाठलक्षकः । पठेत् प्राप्नुयादिति
हेतुलिङ् । सकृद्वेति । एभिर्नामभिरिति शेषः । एतन्ना-
मकरणिकामेकां वा शिवपूजां कुर्यादित्यर्थः । 'एकस्य
सकृच्च' इत्यत्र अभ्यावृत्तिग्रहणं निवृत्तं क्रियाग्रहणमात्र-
मनुवर्तते एको मुञ्चे इत्यादिक्यावृत्त्यर्थमिति भाष्यकारोक्तेः
सकृच्छब्दस्य क्रियानिष्ठसंख्यामात्रपरत्वेन उक्तार्थे पर्यव-
सानात् ॥

वित्त्वपलैः प्रशस्तैश्च पुष्पैश्च तुलसीदलैः ।
तिलाक्षतैर्यजेद्यस्तु जीवन्मुक्तो न संशयः ॥

वित्त्वपत्रैरिति । अत्राप्येभिर्नामभिरिति शेषः । स चोभ-
यत्र प्रकरणलभ्यः । यजेत् पूजयेत्, 'यज देवपूजादिषु' इति
स्मरणात् । न संशय इति स्तुत्यर्थादत्वादितेषां स्तुतावेव
तात्पर्येण वाच्यार्थे शतरुद्रफलप्राप्त्यादावभिनिवेशाभावात्
यावत्प्रमाणान्तरदर्शनं प्रसक्तं । संग्रहो न कर्तव्य इत्यर्थः ।
अर्थवादानां स्तुतावेव परमतात्पर्येऽपि मानान्वराविरुद्धे
वाच्यार्थे संभवदौत्सर्गिकं प्रामाण्यं न हातव्यमिति स्वर्गाय-
वादादिवदस्यैवायंवादस्य उक्तार्थे प्रमाणत्वादिति भावः । न

चोक्तार्थेऽस्य प्रामाण्यं न संभवति तथा सति गुरुतरशत-
रुद्रादिविधायकशास्त्रविरोधादिति वाच्यम्, अधिकारिभेद-
व्यवस्थया अविरोधोपपत्ते । यो ह्यस्मिन्नन्तरङ्गोपायेऽधिक्रियते
स ज्ञानाधिकारी गुरुतरकृच्छ्रादिरूपप्रायश्चित्तकर्मस्त्रिव गुरु-
तरशतरुद्रादिपाठे नाधिक्रियते, यस्त्वेतद्रहस्यानभिह स परं
कर्मनिष्ठो गुरुतरकर्मस्त्रिव शतरुद्रादावधिक्रियते । सहारुद्र
व्यूहान्तर्गतहिरण्यबाहुसेनानीप्रमुखानेरुद्रप्रतिपादकतया हि
‘रुद्रैकादशिनी श्रुतौ’ इत्युक्तस्य रुद्राध्यायस्य कर्मकाण्डात्
ज्ञानकाण्डस्यैव इतरश्रुतिभागापेक्षयाभ्यर्हितत्वम् । अस्य तु
स्तोत्रस्य महेश्वरादिव्यूहान्तर्गतश्वेताश्वतरकैवल्याद्यनेकापनिष-
ज्ञानास्मृतिपुराणादिदिन्यागमप्रसिद्धाश्रयभवहराद्यनेकरहस्य
नामालंकृततया ततोऽप्यभ्यर्हितत्वं युक्तमेव । एवंविधरहस्यार्थं
निबन्धनादेवास्व पुराणभागस्य शिवरहस्यसमाख्योपपत्तिश्च ।
‘वाचिकादधुपाशोश्च मानस कोटिसंमित । पूजाकोटिममो
न्यामो न्यामकोटिमनो जप ॥ जपकोटिममं ध्यानं ध्यान
कोटिममो लयः’ इत्यादिवचनैः गुरुपादापेक्षया लघुपायभ्या-
भ्यर्हितत्वेन संप्रतिपन्नतया उदापि तथैव संभवेन मानान्तर-
विरोधशङ्काया अप्यभावादुक्तार्थे अभ्यैवार्थवादस्य प्रमाण-
तया मशयो न कर्तव्य इति साधूक्तम् ॥

शिवतत्त्वरहस्यम् ।

निर्मिता शिववासेन नीलकण्ठेन यज्वना ।
शिवतत्त्वरहस्याख्या शिवयो प्रीतये कृतिः ॥
इदं समग्रं त्वरया स्वयमेव प्रसजधी ।
अलिख्यत्प्रीतये शमोरित्थं समरपुंगव ॥

इति श्रीमन्दारद्राजकुलजलधिक्वैस्तुभश्रीकण्ठमतप्रतिष्ठापनाचार्य-
चतुरधिकशतप्रबन्धनिर्वाहकश्रीमन्महात्रययाजिश्रीमद्व्य-
यदीक्षितसौदर्यश्रीमदाद्यान्दीक्षितपौत्रेण श्रीनारायण
दीक्षितात्मजन श्रीभूमिद्वीगर्भतभवन नील-
कण्ठदीक्षितन विरचित श्रीशिवनामाष्टो
त्तरशतस्तोत्रव्याख्यान
श्रीशिवतत्त्वरहस्याख्य
सपूर्णम् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीशिवाष्टोत्तरशतनामावलिः ॥

- ओं शिवाय नमः ।
ओं महेश्वराय नमः ।
ओं शंभवे नमः ।
ओं पिताकिने नमः ।
ओं शशिशेखराय नमः ।
ओं वामदेवाय नमः ।
ओं विरूपाक्षाय नमः ।
ओं कपर्दिने नमः ।
ओं नीललोहिताय नमः ।
ओं शंकराय नमः ।
ओं शूलपाणये नमः ।
ओं खट्वाङ्गिने नमः ।
ओं विष्णुवत्सभाय नमः ।
ओं शिपिविष्टाय नमः ।
ओं अभ्यक्तानाथाय नमः ।

- ॐ श्रीकण्ठाय नमः ।
 ॐ भक्तवत्सलाय नमः ।
 ॐ भवाय नमः ।
 ॐ शर्वाय नमः ।
 ॐ त्रिलोकेशाय नमः ।
 ॐ शितिकण्ठाय नमः ।
 ॐ शिवाप्रियाय नमः ।
 ॐ उग्राय नमः ।
 ॐ कपालिने नमः ।
 ॐ कामारये नमः ।
 ॐ अन्धकासुरसूदनाय नमः ।
 ॐ गङ्गाधराय नमः ।
 ॐ ललाटाक्षाय नमः ।
 ॐ कालकालाय नमः ।
 ॐ कृपानिधये नमः ।
 ॐ भीमाय नमः ।
 ॐ परशुहस्ताय नमः ।
 ॐ मृगपाणये नमः ।
 ॐ जटाधराय नमः ।

- ओं विश्वेश्वराय नमः ।
 ओं वीरभद्राय नमः ।
 ओं गणनाथाय नमः ।
 ओं प्रजापतये नमः ।
 ओं हिरण्यरेतसे नमः ।
 ओं दुर्धर्षाय नमः ।
 ओं गिरीशाय नमः ।
 ओं गिरिशाय नमः ।
 ओं अनघाय नमः ।
 ओं भुजंगभूषणाय नमः ।
 ओं भर्गाय नमः ।
 ओं गिरिधन्वने नमः ।
 ओं गिरिप्रियाय नमः ।
 ओं कृत्तिवाससे नमः ।
 ओं पुरारातये नमः ।
 ओं भगवते नमः ।
 ओं प्रमथाधिपाय नमः ।
 ओं मृत्युञ्जयाय नमः ।
 ओं सूक्ष्मतनवे नमः ।

श्रीशिवाष्टोत्तरशतनामावलिः ।

ओं कैलामवामिने नमः ।

ओं कवचिने नमः ।

ओं कठोराय नमः ।

ओं त्रिपुरान्तकाय नमः ।

ओं वृषाङ्गाय नमः ।

ओं वृषभारूढाय नमः ।

ओं भस्मोद्धूलितविग्रहाय नमः ।

ओं सामप्रियाय नमः ।

ओं स्वरमयाय नमः ।

ओं त्रयीमूर्तये नमः ।

ओं अतीश्वराय नमः ।

ओं सर्वज्ञाय नमः ।

ओं परमालने नमः ।

ओं योगसूर्यादिलोचनाय नमः ।

ओं हृदिने नमः ।

ओं यक्षमयाय नमः ।

ओं मेमाय नमः ।

ओं पञ्चवक्त्राय नमः ।

ओं मङ्गशिवाय नमः ।

- ओं जगद्व्यापिने नमः ।
 ओं जगद्गुरवे नमः ।
 ओं व्योमकेशाय नमः ।
 ओं महासेनजनकाय नमः ।
 ओं चारुविक्रमाय नमः ।
 ओं रुद्राय नमः ।
 ओं भूतपतये नमः ।
 ओं स्याणवे नमः ।
 ओं अहिर्बुध्न्याय नमः ।
 ओं दिगम्बराय नमः ।
 ओं अष्टमूर्तये नमः ।
 ओं अनेकात्मने नमः ।
 ओं स्रष्टृकाय नमः ।
 ओं शुद्धविमलाय नमः ।
 ओं शाश्वताय नमः ।
 ओं खण्डपरशवे नमः ।
 ओं अजाय नमः ।
 ओं पाशविमोचकाय नमः ।
 ओं मृदाय नमः ।